

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

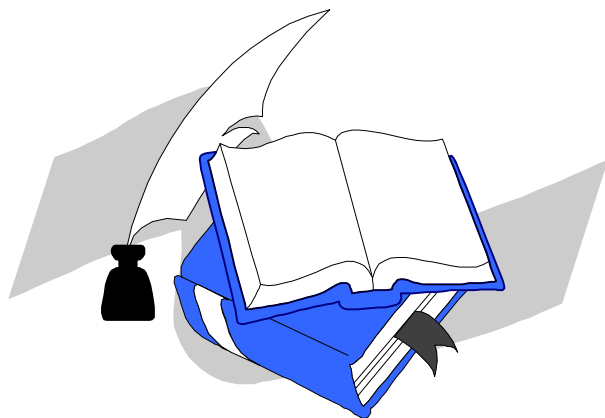
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
FILOLOGIYA FAKULTETI
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI KAFEDRASI

dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

OBIDJON KARIMOVning

“O'ZBEK ADABIY TANQIDCHILIK TARIXI ” fanidan

MA`RUZALAR MATNI

Namangan - 2019

Ma`ruza matni NamDU o`quv-uslubiy kengashining 2018..... oyida bo`lib o`tgan yig`ilishining _____-sonli bayonnomadi bilan tasdiqlangan va nashrga tavsiya etilgan.

Tuzuvchi:

f.f.n., dots. O. Karimov

Taqrizchi:

f.f.n., dots. M. Hamidova

Ma`ruza matni filologiya fakulteti kengashining 2018-yil “ ____”
dagi _____ qarori bilan tasdiqlangan reja asosida ishlab chiqildi.

Ma`ruza matni o`zbek tili va adabiyoti kafedrasining 2018-yil “ ____”
dagi _____ yig`ilishida muhokama qilingan va ma`qullangan (№ _____ bayonnoma)

O`zbek tili va adabiyoti kafedrasi mudiri:

Sh. Abdurahmonov

Annotatsiya

Ushbu ma`ruza matni filologiya fakulteti 5120100-o`zbek tili yo`nalishi II (IV) bosqich talabalariga mo`ljallab tuzilgan. Ma`ruza matnida O`zbek adabiy tanqidchilik fanining maqsadi, vazifasi, boshqa fanlar bilan aloqasi, o`ziga xos xususiyatlari, har bir davrda yetishib chiqqan yozuvchilar va ularning asarlariga munosabat, uslubiyat va qator nazariy masalalarga berilgan xolisona baholar, asarni va uning ijodkori faoliyatini tahlil qilishga doir muhim ma`lumotlar bor.

“O`zbek adabiy tanqidchilik tarixi” fanidan tuzilgan bu ma`ruza matni mavzuga doir ma`lumotlardan tashkil topgan.

1-Mavzu: Kirish. Adabiy tanqid fan sifatida, uning ijtimoiy-estetik mohiyati, maqsad va vazifalari

REJA: (1 ilova)

1. Adabiy tanqid ildizi, mohiyati, lug‘aviy va terminologik ma’nolari.
2. Adabiy tanqid – adabiyotshunoslikning tarkibiy qismi.
3. Adabiy tanqidning boshqa fanlar bilan munosabati.
4. Fanning maqsad va vazifalari.
5. Adabiy tanqid metodologiyasi.
6. Xulosa.

Tayanch so‘z va iboralar: badiiy idrok, baholash, tanqid, naqd, estetika, strukturalizm, mantiq, psixologiya, adabiyot nazariyasi, g‘arb tanqidchiligi, adabiy tanqid usullari, qiyosiy tahlil, sotsiologik tahlil, hermenevtika, talqin va tahlil.

Adabiy tanqid ildizi, mohiyati, lug‘aviy va terminologik ma’nolari

Adabiy tanqid adabiyotshunoslik tarkibiy qismi sifatida juda qadimdan mavjud sohadir. Badiiy asar haqida og‘zaki va yozma tarzda fikr bildirish hodisasi ko‘p uchraydi. Badiiy asarning ilk yaratuvchisi xalq bo‘lganidek, bunday asarlarga birinchi bo‘lib o‘z munosabatini bildiruvchi ham xalqning o‘zidir.

Hayotning turli tomonlarini, jumladan, kishilarni, ularning tabiiy ofatlarga, tashqi va ichki dushmanlarga qarshi kurashini, hayot uchun, ozodlik uchun qahramonlik ko‘rsatganligani, fazilati va ruhiy holatini ifoda etuvchi asarlarning maydonga kelishi va xalqning bu asarlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri munosabatda bo‘lishi — asarlarda tasvirlangan hodisa-voqealarni ma’qullashi, ulardan zavqlanishi yoki, aksincha, ulardan qoniqmaganligi tabiiydir. Demak, badiiy asarning paydo bo‘lishi bilan unga baho berish ham, uning qimmatini belgilash ham (qanchalik oddish bo‘lishidan qat’i nazar) yuzaga kelgan. Bunday fikrlar xalq shoirlari, baxshilari asarlarini eshitganlar tomonidan og‘zaki tarzda ifoda etilgan. Badiiy asar haqida bu tarzda faxr bildirish to‘g‘risida ma’lumotlar unchalik ko‘p bo‘lmasa-da, ammo bizgacha yetib kelgan ayrim faktlar bu an’ananing qadimiyligidan guvohlik beradi.

Insoniyat fikrlashni o‘rgandan chog‘dan boshlab voqelikka badiiy-estetik nuqtai nazardan baho bera boshlagan. Masalan, hali jamoa bo‘lib yashayotgan odamlar qavmi tashqarida ko‘rgan tabiat hodisalari: tog‘ qulashi, suv toshqini, shamol kelishi, daryolarning shovullab oqishi, yulduzlar harakati kabi narsalari yoki biror hayvon bilan odamning urushishi yoxud tushida ko‘rgan narsalarni boshqalarga bayon qilib bergan. Uning bayonini eshitganlar bundan ta’sirlanishgan va unga o‘zlaricha baho bergan. Poetika tarixini tadqiq etgan olim Veselovskiy bu borada quyidagilarni yozadi: *“bizning qarashlarimiz insoniyat taraqqiyotining tarixiy takomili davomida yaratilgan, har bir avlod unga tajriba va bilimidan kelib chiqib tuzatishlar kiritgan”*¹. Bunda ularning turmush tarsi, ishonchi, voqelikni qabul

¹ Веселовский А.Н. История поэтика. Москва, Высшая школа, 1989, 44- бет.

qilishi alohida ahamiyatga egadir. Shu ma'noda eng qadimgi og'zaki shaklda bo'lgan. Yozuv paydo bo'lgach adabiy tanqidiy qarashlarning aksariyati etnografiya, falsafa, psixologiya, tarix kabi fanlar tarkibiga kirib ketgan.

Zamonaviy adabiyotshunoslik fani uchta asosiy soha 1) adabiyot tarixi, 2) adabiyot nazariyasi va 3) adabiy tanqid. Mazkur sohalarining har biri badiiy adabiyot bilan bog'liq muayyan masalalar majmuini o'z oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda o'rganadi. Ayni chog'da, bu sohalar o'zaro mustahkam aloqada bo'lib, bir-birini to'ldiradi, bir-biriga manba yaratadi, asos bo'lib xizmat qiladi va shu tarzda yagona bir tizimga birikadi. Bulardan tashqari, Adabiyotshunoslikning matnshunoslik, manbashunoslik, bibliografiya singari yordamchi sohalar ham mavjud.

Adabiy tanqid iborasining asosini "tanqid" so'z tashkil etadi. Bu so'z asli arabcha "naqada" so'zidan yasalgan bo'lib, "muhokama qilish", "saralash" degan lug'aviy ma'nolarni bildiradi. Atama sifatida esa adabiyotshunoslikning asosiy sohalaridan biri bo'lib, adabiy tanqid hozirgi adabiy jarayon muammolarini o'rganish, yangi paydo bo'lgan asarlarni bugungi kun nuqtai nazaridan g'oyaviy-badiiy tahlil va talqin etish, baholashni maqsad qilib qo'yadi. adabiy tanqid. adabiyotshunoslikning operativ, joriy adabiy jarayonga bevosita aralashadigan sohasidir. Aytish kerakki, adabiy tanqidni adabiyotshunoslikning tarkibiy qismi sifatida tushunish umume'tirofga molik qarash emas. Ayrim mutaxassislar adabiy tanqidni adabiyotshunoslik ilmining tarkibiy qismi emas, balki adabiy yoki publitsistik ijodning bir turi deb hisoblaydilar. Bu narsa adabiy tanqidning o'zigagina xos, adabiyotshunoslikning boshqa sohalaridan farqlanuvchi xususiyatlari bilan izohlanadi. Adabiy tanqid o'zida adabiyotshunoslik ilmi, badiiy adabiyot va publitsistikaga xos jihatlarni uyg'unlashtiradi. Avvalo, adabiy-tanqidiy asar faqat ilmiy doiralarga emas, balki keng auditoriyaga mo'ljallab yoziladi. Unda adabiy asar bahona kunning dolzarb ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy masalalaridan ham bahs etiladi. Shunga ko'ra, uning tili – ilmiy-ommabop til. Boz ustiga, badiiy asar haqida so'z borarkan, tanqidchi faqat tushunchalar vositasida emas, ba'zan obrazli tafakkur unsurlari bilan ham fikrlaydi; mantiqiygina emas, hissiy mushohadalarga ham tayanadi. Badiiy asar haqida fikr yuritayotgan, uni bugungi kun nuqtai nazaridan baholayotgan tanqidchi o'quvchi ommaga bevosita ta'sir qilishni ham ko'zda tutadi. Ayni paytda, badiiy asarni tahlil qilayotgan tanqidchining fikrlari adabiyot nazariyasiga, adabiyotshunoslik ilmining yutuqlariga asoslanadi. Bularning bari adabiy tanqidni adabiyotshunoslik, badiiy adabiyot va publitsistika oralig'idagi hodisaga aylantiradi.

Adabiy tanqid o'zining ob'ekti, predmeti va tadqiq usullariga ega bo'lgan mustaqil fan sifatida fanlar tizimida muqim o'rin olishi XVIII asr oxiri – XIX asr boshlariga to'g'ri keladi. Antik davrlarda fanlar o'zaro ajralmagan, xususan, Adabiyotshunoslik ham falsafa ichidagi bir bo'lim edi. Kishilik jamiyatining taraqqiyoti, inson tafakkurining rivoji davomida boshqa fanlar qatori adabiy tanqid ham alohida fan sifatida ajralib chiqdi va rivoj topdi. Taraqqiyot adabiy tanqid boshqa fanlar bilan, ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan mustahkam aloqada yashashini isbotladi. Jumladan, ayrim fanlar (falsafa, estetika, germevtika) adabiy tanqid uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilsa, boshqalari (folklorshunoslik,

madaniyatshunoslik, san'atshunoslik) bilan u vazifalari va tadqiq predmetining ko'p jihatdan yaqinligi tufayli aloqadordir. Adabiy tanqidning predmeti badiiy adabiyot, badiiy adabiyotning predmeti esa borliqda, turfa ijtimoiy munosabatlar ichida yashayotgan insondir. Shu jihatdan tanqid inson va jamiyatni umumiy yo'nalishda o'rganuvchi fanlar (tarix, sotsiologiya, psixologiya kabi) bilan tabiiy aloqada bo'ladi. Filologik fan sifatida esa tilshunoslik bilan aloqasi, ayniqsa, samarali va muhimdir. Badiiy adabiyotning materiali so'z, adabiy asar so'zlardan tarkib topuvchi matndir. Badiiy matn til qonuniyatlari asosida tarkib topadi. Shunday ekan, til qonuniyatlarini bilish matn qurilishi, uning tagma'nolari, ishlatilgan stilistik figuralarning estetik qimmati, funksiyalari kabi qator masalalarni o'rganishda juda muhim. Odatda, badiiy matn tilini o'rganishga qaratilgan ishlarga adabiyotshunoslik va tilshunoslik chegarasidagi ishlar sifatida qaraladi. Biroq bunda chegarani aniq olish lozim. Gap shundaki, Adabiyotshunoslik tilshunoslik yutuqlariga tayangan holda tasvir vositalarining, umuman, matnning estetik tomonlarini o'rgansa, tilshunoslik til qonuniyatlarini o'rganishni maqsad qiladi. Ya'ni tilshunos uchun badiiy matn material bo'lsa, adabiyotshunos uchun u asosiy ob'ekt sanaladi. Tilshunoslik bilan Adabiyotshunoslik, jumladan adabiy tanqidning aloqalari shu bilangina cheklanmaydi. Tilshunoslik kishilar orasidagi muloqot vositasi bo'lgan tilni o'rgansa, adabiy tanqid ijodkor va o'quvchi orasidagi badiiy muloqot vositasi bo'lgan badiiy asarni o'rganadi. Muloqot qonuniyatlarining mushtarakligi esa Adabiyotshunoslik, adabiy tanqidning qator muammolarini til qonuniyatlari bilan qiyosan o'rganish imkoniyatini beradi. Adabiy tanqid faoliyatida badiiy nutq shakllari, ritmi, intonatsiya, she'r sintaksisi, ekspressivlikni oshiruvchi vositalar kabi qator tushunchalarga duch kelinadiki, bularning tilshunoslikdagi talqinini bilgan adabiyotshunosning izlanishlari, albatta, samaraliroq bo'ladi. Keyingi davr Adabiy tanqidda paydo bo'lgan "psixologik maktab", "strukturalizm", "generativ poetika", yangi kirib kelayotgan "kognitiv Adabiyotshunoslik" kabi yo'nalishlar bevosita tilshunoslik yutuqlari asosida yuzaga kelgan. Demak adabiy tanqid boshqa fanlar bilan chambars rivojlanadi. Lekin uning o'z maqsad va vazifalari bor.

Tanqid harakatdagi estetika sifatida e'tirof etilar ekan, u estetika fani boyitishi, badiiy adabiyot rivojiga, yozuvchi mahorati takomillashuviga, jamiyat estetik didining ko'tarilishiga xizmat qiladi. **Adabiy tanqid** fanining maqsadi harakatdagi badiiy ijodning rang-barang muammolarini jamiyatning hayoti, uning moddiy va ma'naviy boyliklarini yaratish yo'lidagi kurash bilan bog'lab o'rganish va tushuntirishdan iboratdir. Zero, adabiyotga e'tibor ma'naviyat e'tibor, kelajakka e'tibor" deb bejizga aytilmagan.

Adabiy tanqid tarixi fanining vazifasi adabiyotning tarixiy sharoitda o'ynagan roli, tutgan o'rni, izlanishlari va topilmalarini jamiyat, shaxs va adibga ko'rsatigan ta'sirini aniqlab, ularga badiiy-estetik, badiiy-falsafiy baho berishdan iboratdir. Shundagina adabiy jarayon, uning asosiy tamoyillari, yo'nalish va qonuniyatlari, aniq adibning aniq asari va badiiy mahorati adabiy tanqidning tahlil va tadqiq predmetiga aylanadi. Bunda badiiy asar mohiyati va ijod psixologiyasi, adabiy tur va janrlar, badiiy asarning shakli va mazmuni, poetik nutq, uslub va shu kabi bir qator nazariy qonuniyatlarni aniq badiiy asarlarga tatbiq etgan holda o'rgatishlik lozim.

Adabiy tanqid, bir tomondan, adabiyotshunoslikning boshqa tarkibiy qismlari bilan mushtarak qonuniyatlarga amal qilsa, boshqa tomondan, o'ziga xos xususiyatlarga ham egadir. Bu o'ziga xoslik, avvalo, badiiy asarni tadqiq etish usuli va uslubiy individuallik bilan belgilanadi. Ayni holat adabiy tanqid metodologiyasining o'ziga xos tamoyillarga ega bo'lishini taqozo qiladi.

Adabiy tanqidning nazariy va amaliy faoliyatiga doir tadqiqotlarda adabiy tanqid bilan adabiyot nazariyasi va adabiyot tarixi orasiga «xitoy devori» qo'yib bo'lmazligi ta'kidlanadi. Chunonchi, bu masala amerikalik adabiyot nazariyotchilari R.Uellek va O.Uorrenning «Adabiyot nazariyasi» kitobida batafsil sharhlangan. Amerikalik olimlar «adabiyot nazariyasi», «adabiy tanqid nazariyasi» va «adabiyot tarixining nazariy aspektlari» terminlarining o'zaro bog'liqligi haqida fikr yuritib, shunday yozishadi: *“ular bir-biriga shu qadar bog'liqki, adabiyot nazariyasini adabiy tanqidsiz va adabiyot tarixisiz, tanqidni- tarix va nazariyasiz, tarixni- nazariya va tanqidsiz tasavvur etib bo'lmaydi. O'z-o'zidan ayonki, adabiyot nazariyasi faqat aniq asarlarni o'rganish asosidagina mavjud bo'lishi mumkin. Adabiyotga kriteriyalar va umumiy yondashuvlarni ishlab chiqish yoki in vacuo kategoriyalarini o'rnatish mumkin emas. Biroq, boshqa tarafdin, biz tanqidni ham, adabiyot tarixini ham ayrim umumiy problemalarning tahlilisiz, materiallarni tahlil etishning qandaydir prinsiplar sistemasiz, ma'lum umumlashmalarsiz tasavvur etolmaymiz. Biz bu yerda hal etilmaydigan muammoga duch kelmaymiz: o'qiyotib, biz doimo qandaydir ishlab chiqilgan prinsiplarga asoslanamiz, bu prinsiplar esa yangi asarlar bilan tanishib borishimizga qarab o'zgarib va aniqlik kasb etib boradi. Bu dialektik jarayon, nazariya va amaliyotning o'zaro uyg'unlashuvi, bir-biriga ta'siri”*²

Adabiy tanqidning metodologiyasiga oid tadqiqotlarda uning uch xil darajasi farqlab ko'rsatiladi. Ularning nomlanishi turlicha bo'lsa-da, mohiyati bir xil. Jumladan, ba'zi manbalarda ular falsafiy, umumilmiy, xususiy daraja deb farqlansa, boshqa kuzatishlarda falsafiy, oraliq va nofalsafiy metodologiya deb ataladi. SHu ma'noda adabiy tanqid metodologiyasining tarkibiy qismlarini, darajasini aniqlash, shu asosda uning metodologik tamoyillari va asoslarini belgilash muhimdir. Adabiy tanqid metodologiyasini ham yuqoridagi qoidaga ko'ra falsafiy, oraliq va xususiy yoki nofalsafiy metodologiya deb tarkiblash mumkin.

Biroq, ta'kidlash zarurki, mazkur darajalar orasida qandaydir «xitoy devori» yo'q. Ular yaxlit metodologiyaning muayyan tarkibiy qismlari bo'lib, bir-biri bilan uzviy dialektik bog'lanishdadir. Ularning farqlanishi yondashuv va metodlarning ma'lum qonun va kategoriyalar doirasida amal qilishi bilan belgilanadi. Biz quyida adabiy tanqid metodologiyasi faoliyatining asosiy tavsiflari va metodologik asoslarini belgilashga harakat qilamiz.

1. Adabiy tanqidning falsafiy metodologiyasi bilishning dunyoqarash va konsepsiya bilan bog'liq bo'lgan umumiy qonun va kategoriyalar, tamoyillar va yondashuvlar, yo'nalish va umumiy ilmiy metodlardan foydalanish jarayonlarini qamrab oladi. Mazkur daraja adabiy tanqid metodologiyasining falsafiy asosini tashkil etadi.

² Рене Уэллек. Остин Уоррен. Теория литературы. Москва. Прогресс. 1978.

2. Adabiy tanqidning oraliq metodologiyasida badiiy ijod qonuniyatlari, eng avvalo, adabiyotning estetik tamoyillari qamrab olinadi. Oraliq metodologiya bir nuqtasi bilan falsafiy, boshqa bir nuqtasi bilan xususiy metodologiya bilan uzviy bog'langandir. Shu bois u falsafiy va xususiy metodologiyani bir-biri bilan tutashtiruvchi vosita hisoblanadi.

3. Adabiy tanqidning xususiy yoki nofalsafiy metodologiyasi adabiyot ilmining spetsifik o'ziga xosliklari, avvalo, nazariy masalalari bilan birga bilishning xususiy metodlarini qamrab oladi. Shunga ko'ra, u adabiy tanqid metodologiyasining ilmiy-nazariy asosini tashkil etadi.

Adabiy tanqidning ko'rib o'tilgan har uchala metodologik asosi uchun ham mushtarak bo'lgan, ularning yadrosini tashkil etuvchi asosiy tushuncha, bu-tushunishdir. Tushunish keng ma'noda ham, tor va maxsus ma'noda ham adabiy tanqid fanining mohiyatini qamrab oluvchi tushunchadir. Agar adabiy tanqid fanining istiqlool davri faoliyatini ko'zdan kechirsak, uning ilmiy izlanishlarida bitta konsepsiya ustivorligini kuzatamiz: tushunish-badiiy asarni yangicha tushunish; olamni yangicha tushunish; odamni yangicha tushunish... Buni «Anglash yo'li»(Q.Yo'ldoshov), «Bilish ehtiyoji» (D.Quronov) deb ham atash mumkin. Biroq mohiyat o'zgarmay qolaveradi.

Demak, adabiy tanqid ijtimoiy shakllaridan biri sifatida alohida taraqqiyot yo'li va qonuniyatlariga ega fan tarmog'idir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Tanqid deganda nimani tushunasiz? Uning og'zaki va yozma shakllari haqida so'zla.
2. Tanqid so'zining kelib chiqishi, leksik va terminologik ma'nolarinin ayting.
3. Adabiy tanqid adabiyotshunoslikning boshqa qismlari bilan qaysi jihatiga ko'ra farqlanadi?
4. Adabiy tanqidning boshqa fanlar bilan aloqasi nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Adabiy tanqid va estetik tanqidning o'zaro munosabatini izohlang.
6. Adabiy tanqidning asosiy maqsadini ayting.
7. Fanning vazifalarini sanang.
8. Fanning metodolik asoslarini aytib bering.

2-MAVZU: ADABIY TANQIDNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Reja: (1-ilova)

1. Adabiy tanqidning adabiy-tarixiy jarayondagi o'rni
2. Adabiy tanqid "harakatdagi estetika"dir.
3. Adabiy tanqid ilmiy-estetik hodisa sifatida.

Tayanch so'z va iboralar: badiiy asar, matbuot, estetika, harakatdagi estetika, munaqqid, tanqidchi, hukm qiluvchi tanqid, obrazli tafakkur - ilmiy tafakkur bilan badiiy tafakkurning uyg'unlashuvi, tanqid adabiy-estetik hodisa, akademizm, tanqiddda birlamchi til va ikkilamchi til.

Adabiy tanqidning adabiy-tarixiy jarayondagi o‘rni. Adabiy tanqid hayotning badiiy o‘zlashtirilish jarayonini o‘rganuvchi va shu jarayonga faol ishtirok etuvchi, undagi oqimlarga ta’sir ko‘rsatuvchi ilm, o‘ziga xos ijod turidir. Bu esa uning xos talablari, xususiyatlari, qonuniyatlari hamda ma’naviyatga, badiiyatga, hayotga ta’sir etuvchi kuchi borligidan dalolat beradi. Adabiy tanqid mohiyatidagi ana shu xosliklarni aniqlamay turib, badiiy asar hakida chuqur ilmiy-estetik fikr yuritish mumkin emas.

Adabiy jarayonda tanqidning roli haqida V.Belinskiyning quyidagi fikri e’tiborga molik: *“Adabiyot va san’at tanqid bilan qo‘l ushlab boradi va bir-biriga o‘zaro ta’sir ko‘rsatadi”*³. Darhaqiqat, biron bir xalq va muayyan bir davrning adabiy-tarixiy jarayonini, adabiy tanqidning ishtirokisiz tasavvur etish mumkin emas. Hatto adabiy tanqidda yangi fikrlar aytish, yangi xulosalar chiqarish uchun unga, aslida badiiy asarlar asos bo‘lsa-da, ba’zi xalqlarda ayrim tarixiy davrlarda, adabiy tanqidning yutuqlari adabiyot va san’atning yutuqlaridan ham salmoqliroq bo‘lib, umumiy jarayondan bir qadar ilgarilagan va hatto adabiyot va san’atning yangi-yangi yutuqlari uchun nazariy zamin hozirlashga xizmat qilgan.

*“Ijtimoiy hayot va adabiy jarayonning shakllanishida adabiy tanqidning tutadigan mavkei - uning grajdanlik pozitsiyasi barqaror xususiyatlaridan hisoblanadi. Tanqid muhokamalari, xulosalari, ijtimoiy ongga, adabiy taraqqiyotga muayyan shaklda, muayyan yo‘nalishda hamisha ta’sir o‘tkazadi. Bunga eng qadimgi va eng yangi tarixdan, o‘tmishdan va bugundan istagancha misollar keltirish mumkin. Basharti tarixda bir qator badiiy yodgorliklar tanqid tufayli abadiy yashab qoldi, desak, mubolag’a bo‘lmaydi”*⁴. Aytaylik, Alisher Navoiyning *“Majolisun nafois”* asarida zamonasining shoirlari, ustozlariyu va izdoshlari to‘g‘risida ma’lumot berar ekan, ularning ijodiy o‘ziga xosliklariga alohida to‘xtaladi, ayrim asarlardagi muayyan badiiy nuqsonlar xususida tanqidiy mulohazalarini aytadi, ayni vaqtda mualliflar hayoti va ijodining muhim nuqtalarini yoritadi, Shu bois *“Majolisun nafois”* o‘z davrida ham, bugun ham ahamiyatini yo‘qotmay kelayotir. Yaratilganiga besh asrdan ortiq vaqt bo‘lgan bo‘lsa-da, bu asar o‘zbek mumtoz adabiyotining u yoki bu davrini tadqiq etish, o‘rganishda hamon nodir manba sifatida xizmat qilib kelmoqda.

Adabiy tanqid san’atkor mahoratining takomillashuviga, kitobxon estetik didining kamol topishiga ko‘maklashadi. U estetika an’analari rivojlantirish bilan birga g‘oyavny-badiiy jihatdan beriladigan baho va mezonlarning xam teranlashuviga o‘z ta’sirini o‘tkazmog‘i joiz.

Adabiy tanqid ilmiy-estetik tafakkur taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega. Shu sababli tanqid tarixini o‘rganish faqat tarixiy-ma’rifiy jihatdan emas, balki ijtimoiy-estetik jihatdan ham dolzarb ahamiyat kasb etadi: adabiy-badiiy tanqid tarixi saboqlari san’at va adabiyotning bugungi hamda ertangi taraqqiyoti, yo‘llari va vazifalarini tayinlashga yordam beradi. Adabiy-badiiy tanqidchilik oldida estetika an’analari rivojlantirish vazifalari turadi. Demak, tanqid 1) ijtimoiy hayotda ham; 2) ijodkor faoliyatida ham; 3) kitobxon estetik kechinmalarida ham o‘z o‘rniga ega.

³ Белинский В. Адабий орзулар. -Т.: АСН, 1987. - Б.78.

⁴ Қаюмов Л. Адабий танкид ва ижодий жараён. "Шарк юлдузи". 1972. №3. - Б.149.

U: a) ijtimoiy hayotdagi dolzarb masalalarni; 6) ijodkor dunyoqarashi va mahoratini; v) kitobxonning estetik talab va badiiy ehtiyojlarini inobatga olgan holda san'atning o'z-o'zlikni anglash shakli sifatida ko'rinadi, muayyan davr, xalq va millat estetik tafakkurining umumiy va ichki rivojlanish qonuniyalarini oydinlashtiradi. Zero, Belinskiy ta'kidlaganidek, "adabiyotning vazifasi tanqidning vazifasidir, hukm qiluvchi tanqid bilan, xukm qilinuvchi adabiyotning mazmuni birdir".

Adabiy tanqid "harakatdagi estetika"dir. Adabiy tanqid adabiyot hodisalarini, adabiy asarlarni tahlil qiladi, ularga baxo berar ekan, o'zining ichki xususiyatlarini kashf eta boradi. Ilg'or adabiy tanqid 1) badiiy asarlarni keng targ'ib etishga; 2) xalqaro miqyosdagi ilg'or tamoyillardan muayyan xalq adabiy jarayonini voqif qilishga; 3) kitobxonlarning estetik idroki va zavqini oshirishga; 4) so'z san'atkorlarining shaxs va ijodkor sifatidagi takomiliga xi zmat qiladi.

Tanqid "o'z zamonasining go'zallik hakidagi hukmdor tushunchalarini aniqlash va ommalashtirish"ni xam o'z oldiga vazifa qilib oladi. "Nazariya go'zallik qonunlarining tizimli va uyg'un birligidir: ammo uning bir kemtik tomoni bor: u ma'lum vaqt doirasida qolib ketadi, tanqid esa beto'xtov davom etadi, olg'a boradi, fan uchun, yangi materiallar, yangi ma'lumotlar yig'adi. Bu harakatdagi estetikadir..."⁵.

Tanqidning yana bir xususiyati uning publitsistika bilan chambarchas aloqadorligi. Adabiy jarayon hodisalarini va adiblarning ayrim asarlarini tahlil etib, ularning qimmatini keng ommaga tushuntirib berishga va ommaning estetik didini tarbiyalashga mo'ljallangan tanqid o'z o'quvchisiga vaqtli matbuot orqali murojaat etadi. Xalq va uning adabiyoti tarixida boshlanayotgan yangi davrlarda bu xususiyat, ayniqsa, bo'rtib ko'rinadi. Yangi uyg'onish davri hisoblangan XX asr tongidagi o'zbek jadid tanqidchiligi, Istiqlol arafasi hamda Mustaqillikning dastlabki yillaridagi o'zbek tanqidchiligi tarixi buning yorqin dalilidir. XIX asrning birinchi yarmida Belinskiy: *"Tanqid allaqachon bizning ommaning (o'quvchilar va tomoshabinlar ommasining) ehtiyoji bo'lib qoldi. Hech bir jurnal yoki gazeta tanqid va bibliografiya bo'limisiz yashay olmaydi"*, - deb yozgan edi. Bu hol hamma madaniy xalqlar tarixi, shu jumladan, O'rta Osiyo xalqlari tarixidagi dalillar bilan ham tasdiq etiladi. Shuni esda tutish kerakki, tanqidning adabiyotshunoslikdan uning mustakil qismi sifatida ajralib chiqishi qator xalqlarda, asosan, XIX asrning ikkinchi choragida sodir bo'ldi. Shu ma'noda o'tmish davrga oid asarlar tahlil etilgani hamda ular haqida mulohazalar yuritilgani bilan, bu mulohaza va chiqarilgan ayrim xulosalar bugungi adabiyot ravnaqi nuqtai nazaridan hozirgi adabiy jarayon muammolari yo'nalishidagi maqolalar ham mansubligiga ko'ra adabiyotshunoslik yoxud adabiyot tarixi emas, adabiy tanqid namunalari hisoblana oladi.

Shu nuqtada adabiy tanqidning ilm va san'at bilan uyg'unlashgan o'ziga xos xususiyati ko'zga tashlanadi: tanqidchi ilmiy tafakkuriga, mantiqiga o'z badiiy tafakkurini singdirganda, ularning o'zaro birligini ta'minlaganda vazifasini teran ado etadi. Chunki his-xayajon va obrazlilik bilan charxlangan fikr sovuqqon, hissiz fikrga nisbatan o'quvchida kuchli ishonch hosil qiladi va ifoda etilayotgan tuyg'u ham muayyan balog'at kasb etadi.

⁵ Белинский В. Танланган асарлар Т.1959. - Б 234.

Tanqidchi obrazli fikrlashi kerak, lekin obrazli fikrlash zo'rma-zo'raki bo'lmashligi, haddan ortik estetchilikka berilib ketmasligi kerak. U ilmiy fikrlashga bo'ysunishi va bu tabiiy ravishda kechishi shart. Bunda tanqidchi obrazlilikni adabiyotdagi obrazlilik tushunchasiga tenglashtirmaslik, badiiy tafakkurni ilmiy tafakkurdan yuqori qo'yimaslik lozim. Rus yozuvchisi E.Vinokurov: "Men adabiy-tanqidiy maqolalar to'plamini roman kabi o'qishni xohlardim", - deganida tanqidiy asardan roman fazilatlarini emas, uning o'kishlilikidagi jozibani, fikrlash tarzidagi esse uslubini, fikrlar ifodalashdagi ommaboplikni nazarda tutadi. Tanqidchi, albatta, obrazli fikrlashi mumkin, obrazli fikrlashi shart ham, biroq obrazli tafakkur ilmiy tafakkurga bo'ysunishi va tabiiy bo'lmog'i lozim.

Asr boshlarida Fitrat va Cho'lpon kabi munaqqidlar ijodida obrazli tanqidiy tafakkurning turli ko'rinishlari uchraydi, I.Sulton, M. Qo'shjonov va O.Sharafiddinov, I.G'afurov kabi tanqidchilar ijodi hakida ham shu fikrni aytish mumkin. Adabiy tanqidning bu xususiyati tanqidchining ma'lum ma'noda san'atkor ham bo'lishini taqozo qiladi.

Adabiy tanqidchi asarni ham tafsilotlarda, ham qismlarda yaxlit ko'ra bilish qobiliyatiga ega bo'lmog'i darkor. Bu qobiliyat tanqidchidan ilmiy teranlik qatorida hayotni ma'lum darajada obrazli anglashni talab qiladi. U badiiy asarni qayta yaratish jarayonida ijtimoiy va axloqiy muammolarni asardagi jonli obrazlar, xarakterlar tasvirini tahlil etish orqali namoyon etadi. Asarda ko'tarilgan masalalarning ijtimoiy-estetik mohiyatini ochadi. Shu ma'noda adabiy tanqid adabiyotshunoslikning muayyan bir qismi bo'lish bilan birga, badiiy adabiyotning o'zi kabi ma'lum darajada o'ziga xos insonshunosligi hamdir.

"Tanqidchilikning ahvoli bevosita butun adabiyotning ma'rifati darajasini ko'rsatadi, - deya tanqidni fan qatorida ko'radi A.S. Pushkin. So'ngra yana quyidagilarni e'tirof etadi, - tanqid san'at va adabiyot asaridagi latifliklar va kamchiliklarni kashf etuvchi fandir"⁶. O'zbek adabiyotida A.Oripov, R.Parfi noyob iste'dodlarning asarlari ayrim mafkuraviy korchalonlar hamda didi o'tmas ba'zn kitobxonlar tomonidan nohaq qoralanib va qabul kilinmay turgan kezlarda, didli, haqiqiy asarning qadriga eta oladigan tankidchilik bu asarlarning qadr-qimmatini to'g'ri belgilay oldi va ular ijodining ommalashuvida muhim rol o'ynadi. Mafkura botqog'iga botgan tanqid Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Usmon Nosir asarlarini yer bilan yakson qilib turgan bir paytda ilg'or millatparvar tanqidchilar (V.Maxmud, Oybek, H.Yoqubov va h.) ular asarlaridagi qadriyatni to'g'ri baholadi va bu tamoyil vaqt o'tishi bilan o'zbek tanqidchiligida ustuvor bo'lib qoldi.

Adabiy tanqidchishk ilmiy-estetik hodisa sifatida. O'zbek adabiy tanqidchiligi rang-barang, barakali, lekin murakkab, og'ir yo'lni bosib o'tdi, undagi ijobiy va salbiy hodisalarni tarixiylik talablari asosida haqqoniy taxlildan o'tkazish zarur. Endi har bir ishimizda milliy mafkura asos bo'lishi kerak. Chunki milliy mafkura, avvalambor, o'zligimizni, muqaddas an'analarimizni anglash tuyg'ularini, xalqimizning ko'p asrlar davomida shakllangan ezgu orzularini, jamiyatimiz oldiga bugun qo'yilgan oliy maqsad va vazifalarni qamrab olishi shart"⁷.

⁶ Пушкин А. С. Танланган асарлар.- Т.: 1982. 8 том. - Б 238.

Eng muhimi shundaki, yozuvchi qaysi davrda yashab ijod etgan bo‘lmasin, asosiy maksad: uning asarlarida hayot haqiqati qanday uslub va vositalar orqali qay darajada yoritilgani yoxud yoritilmagani: qanday to‘laqonli, yangi obraz, xarakterlar yaratilganini yoki yaratilmaganini; bu obrazlar davr ruhini chuqur aks ettira olganmi yoki yo‘qligi; ular hozirgi zamonga qaysi qirralari bilan mushtarak bo‘lib, o‘quvchilar tafakkurini o‘zgartirishda ishtirok etishi yoki etmasligini aniqlash; nihoyat, bularning barchasi mohiyatini barkamol ilmiy-estetik tahlil orqali ko‘rsatish tanqidchilikning diqqat markazida bo‘lmog‘i lozim. Zero, rus masalchisi I.A.Krilov ta’kidlaganidek: “Tanqid faqat tanqidchilikning ko‘rsatkich barmog‘i bilan asarning kamchilik, yutuqlarini ko‘rsatishgina emas, balki uning nozik did, nafosat bilan yaratilganligini ko‘rsatish hamdir”.

Bunda tanqid yozuvchining hayot haqiqatini badiiy haqiqatga aylantirgan yoki aylantira olmaganini baholay bilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi adabiy jarayonda, unda ro‘y berayotgan xilma-xil o‘zgarishlar, yangilanishlarning mohiyatini, sababini yoritish va natijalarini aniqlash ilmiy-estetik tahlil zimmasiga yuklatiladi, Aytiladigan har bir fikr, badiiy ijod, hayot hodisasi xususidagi mulohazalar va xulosalar ilmiy-estetik tahlilda namoyon bo‘ladi. Ular tahlil orqali isbotlanmasa, o‘z qadr-qimmatini topishi qiyin kechadi.

San’atga muhabbat bo‘lmagan joyda tanqid xam bo‘lmaydi. Shu o‘rinda nemis faylasufi Vinkel’manning quyidagi so‘zlari yodga tushadi: “Badiiyat donishmandi bo‘lishni istaysizmi? San’atkorni seving, uning asarlaridan go‘zallik axtaring”. Har bir maqola, taqriz, tadqiqot salmog‘i, qimmat tahlil mazmuni bilangina emas, tanqidchining asardan go‘zallik izlay bilishi, uni aniqlash va dalillash hamda shularni kitobxonga ham yetkaza bilish qobiliyati bilan belgilanadi. Tahlil ilmiy-estetik haqiqatni yuzaga chiqaradigan asosiy vosita bo‘lib, asardan real voqelik tomon intiladi, ijtimoiy hodisalar va hayotdagi inson, uning ruhiyati bilan badiiy asarlarni bir-biriga taqqoslash orqali o‘zligini ko‘rsatadi. Shu sababli adabiy tanqid hayotda, so‘z san’atida qanday go‘zal, nodir va noyob xususiyatlar bo‘lsa, ularni astoydil sevishga; qayerda jaholat, nopoklik uchrasa, g‘azabimizni uyg‘otib, ularga qarshi kurashmoqqa turtki beradi.

Ammo ba’zan tanqidchilikda (unnng ayrim vakillari qarashida) chetga og‘ishlar kuzatilgan hollar ham bo‘ladi. Ayniqsa, 60-80-yillarda ba’zan badiiyat haqida ilmiy asoslangan fikrlar aytish o‘rniga, mantiqan go‘yo to‘g‘ridek ko‘rinsa-da, aslida badiiyat qonunlarini yetarli anglab yetmaslik tufayli tug‘ilgan da’volarni pesh qilishga o‘xshagan soxta talabchanlik sezilarli darajaga ko‘tarilgan hollar sodir bo‘ldi. Bu holatni N.Xudoyberganovning ayrim maqolalarida, shuningdek, O.Tog‘aevning A.Oripovning “Ayol” she’riga oid mulohazalarida kuzatish mumkin.

Tanqidchilikning yana bir xususiyati uning milliyligidadir. Badiiy adabiyotdagi milliylik kabi tanqidchilikdagi milliy asos va milliy qiyofa ham muhim ahamiyatga egadir. Lekin bundan qat’iy nazar milliylik va umuminsoniylik dialektikasi hozirgi zamon adabiy tanqidchilikdagi o‘zak masalalardan biri sanaladi. Zero, san’atning milliy o‘ziga xosligi bilan umuminsoniylik dialektikasi, turli millatlar badiiy madaniyatlarining bir-biriga o‘zaro ta’siri va bir-birini boyitishi hozirgi xalkaro miqyosdagi adabiy-badiiy jarayonning ichki xam tashqi estetik mohiyatiga tegishli jahonshumul muammolaridir. Hozirgi turli xalqlarga mansub

adabiy badiiy jarayonning o'zi milliy hayot va milliy ong estetik in'nkosi sifatida harakat qilsa-da, chinakam xalqchil tanqidchilik bu muammolarni o'z tahlilidan chetda qoldirmaydi.

Tanqidiy fikr qanchalik haqqoniy va talabchan bo'lsa, hozirgi adabiyotimizning muhim masalalarini qanchalik dadillik bilan ko'tarsa -uning mavqei shunchalik kuchli, natijasi esa shunchalik samarali kechadi. 50-yillarda A.Muxtorning "Daryolar tutashgan joyda" qissasi, 60-yillarda A.Oripovning "Tilla baliqcha" she'ri, 70-yillarda E.Vohidovning "O'zbekim" asari, 80-yillarda R.Parfining asarlari tufayli sodir bo'lgan tanqidiy chiqishlar ular kelgusi ijodida qanchalik katta rol o'ynagani ma'lum. Tirnoq ostidan kir qidirish yoki mafkura zirhiga burkanish emas, balki xolis millatparavarlik ruhi bilan sug'orilgan adabiy-tanqidiy kuzatishlar hozirgi kunda mustaqillik g'oyalarini mustahkamlash ma'naviy-estetik ehtiyojga aylangan bir sharoitda, yanada rivojlantirilishi lozim. Shundagina adabiy tanqid ilmiy-estetik hodisa sifatida istiqlol davri o'zbek adabiyotining tarakkiyotiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, 1) matbuot va adabiy jarayon bilan bog'liqlik; 2) asarni hayotga qiyoslab o'rganish; 3) tafakkurning o'ziga xos tarzi; 4) tashviqot vositasi sifatida ish ko'rishi; 5) o'ziga xos sodda va o'tkir uslubga egaligi; 6) hozirjavoblik; 7) xarakatdagi estetika ekanligi; 8) asosan, badiiy adabiyotning ichki qonuniyatlariga tayanish; 9) ilmiy va badiiy sinkretizm adabiy tanqidning o'ziga xos xususiyatlaridir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Adabiy tanqidd-"harakatdagi estetika" deganda nimani tushunasiz?
2. Adabiy tanqidda obrazlilik qanday namoyon bo'ladi ?
3. Adabiy tanqidda ilmiy tafakkur bilan badiiy tafakkurning o'zaro uyg'unlashuvi qanday namoyon bo'ladi?
4. Adabiy tanqidning ilmiy-estetik hodisaligi nimalarda ko'rinadi?
5. Adabiy tanqidning joriy adabiy jarayondagi o'rni qanday?
6. Adabiy tanqidning xususiyatlarini sanang.

3-mavzu:Adabiy tanqid janrlari. Taqriz

REJA:

1. O'zbek adabiy tanqidiining janriy tasnifi
2. Taqrizning janriy xususiyati, genezisi.
3. Taqriz janrining estetik tafakkur taraqqiyotidagi o'rni va tasnifi.

Tayanch so'z va iboralar: taqriz, ilmiy maqola, sharh (obzor), adabiy portret, tazkira, adabiy suhbat, adabiy maktub, taqrizning lug'aviy ma'nosi, istilohiy ma'nosi taqriz-hozirjavob estetik baho; taqriz-badiiyat olamiga «razvedka» vositasi; taqriz va matbuot munosabati; taqriz-sharh, taqriz-bahs, monografik taqriz.

O'zbek adabiy tanqidining janriy tasnifi. Barcha san'at turlarida bo'lgani kabi adabiy tanqid asarlarining o'z tuzilishi, ilmiy-ma'rifiy xususiyatlari, qo'llanish o'rni

va bajaradigan vazifalariga ko'ra muayyan guruxlar va yo'nalishlarni tashkil etadilar. Tanqid janrlarini shartli ravishda ikki yo'nalishga-adabiy jarayonni hamda buzuvchi hayoti, ijodi masalalarini yorituvchi yo'nalishlarga ajratish mumkin. Ammo, mazkur bo'linish o'ta shartli, chunki adabiy jarayonni yorituvchi «sof» janrlar bo'lmaganidek, faqat ijodkor hayoti va ijodini ochishga xizmat qiladigan janrlar ham yo'q. Haqiqatan ham tanqidchilik janrlari, qaysi shaklda bo'lmasin, bevosita adabiy jarayon bilan bog'liq holda ijodkor va uning asari haqida fikr yuritadi. To'g'ri, adabiy tanqid janrlarining ayrimlari yangi badiiy asarning yozilishi va bosilib chiqishiga aloqador bo'lsa, ayrimlari ijodkor hayoti, umuman, ijodi haqidagi masalalarga daxldor bo'ladi, Aslida esa tanqidchilik janrlariga boshqa jihatdan, ya'ni qanday muammolarni qamrab olishi va vazifalari nuqtai nazaridan yondoshilsa, yanada to'g'riroq bo'lar edi. Shu jihatdan ularni ikki yirik guruhga ajratish mumkin:

1. Taqriz, obzor va muammoli maqola, adabiy-tanqidiy maktub, adabiy-tanqidiy suhbat janrlari asar qachon, qanday yaratilgan degan savollarga javob berib, hajmi, badiiy asarning yaratilishi va unga baho berish nuqtai nazaridan bir maydonda birlashadi.

2. Adabiy portret, esse (badia), tanqidiy-biografik ocherk singari janrlar yozuvchi ijodini umumlashtirib o'rganish, baholash, talqin etish, targ'ib qilish jihatidan bir maydonda birlashadi. Ular ijodkor shaxsi, muxiti, iste'dodining shakllanishi, adabiyotda tutgan o'rni singari muammolarga oydinlik kiritadi.

O'zbek tanqidi janrlari yuzaga kelishi, shakllanishi va taraqqiyotidagi muhim omillardan biri vaqtli matbuotning paydo bo'lishidir. XX asr boshlarida yangi adabiyotning tug'ilishiga aloqador holda uni idrok etish, anglash, mohiyatini kitobxonga tezroq yetkazish zaruriyati turli shakllarda ifodalash ehtiyojini keltirib chiqardi. Masalan, taqriz va maqolalar vaqtli matbuotda e'lon qilinib, yaratilgan badiiy asarlar haqida ma'lumot bera boshlagan. Demak, vaqtli matbuot va milliy uyg'onish davri adabiyotining rang-barangligi xilma-xil ifoda shakllarining yuzaga kelishiga tasir ko'rsatgan.

Tanqidchilik janrlaridagi takomil badiiy ijodning o'zidagi rang-baranglashuv bilan ham chambarchas bog'liq, ayni vaqtda, ularning o'zi badiiy asarlarning yaratilishi, yozilishi, nashri, ommalashuviga ham ma'lum mikkorda o'z ta'sirini ko'rsatadi.

O'zbek tanqidchiligidagi janrlar majmui tarixan vujudga kelgan yaxlit tizim bo'lib, xilma-xil tipdagi tanqidiy asarlarning murakkab va o'ziga xos aloqalari hamda o'zaro ta'siri zahirida bunyodga kelgan. Janrlar tizimining shakllanish jarayoni tanqidiy tafakkur taraqqiyotining muhim qonuniyatlaridan biri xisoblanadi.

Shu tariqa barcha janrlar bir bo'lib, yaxlit ilmiy-adabiy tafakkur vositasi sifatida adabiyotning ravnaqi uchun qurashadi, ijodkor va uning asari haqida muayyan xulosalar chiqarishga intiladi; mushtarak ilmiy-adabiy tizimni vujudga keltiradi.

Adabiy tanqid asarlari uchun adabiyot va uning nazariyasi estetik tamoyillari asosi umumiydir. Tildagi ommaboplik, ilmiylik sinkretizmi, soddalik, ilmiy-badiiy tafakkur sintezi, mushoxada aniqligi, xulosalardagi lo'ndalik, umumlashtirish

xarakteridagi ijodiy yondashuv ana shularga xizmat qiladi. Adabiy-tanqidiy asarlarning javhari adabiyotga muxabbat, uni qadrlash tuygʻusidir.

Doimiy taraqqiyotda boʻlgan bu tizim oʻzbek adabiyoti, madaniyati, tili, ilmiy-badiiy tafakquriga xos xususiyatlarni, milliy oʻziga xosliklarni yorqin ifoda etadi. Shu mantiqdan kelib chiqib, hajmi va oldiga qoʻygan maqsadi hamda vazifasiga koʻra adabiy tanqid janrlarini uch guruhga boʻlish mumkin:

1. Ixcham va hozirjavob janrlar. Bularga taqriz, obzor va muammoli adabiy-tanqidiy maqolalarni kiritish mumkin.

2. Yetakchi xususiyatlarini tarixiy-biografik yondashuv belgilovchi janrlar. Ularga tanqidiy-biografik ocherk, adabiy portret, badia (esse), monografiya kabilar kiradi

3. Adabiy muloqotga asoslangan janrlar: adabiy-tanqidiy maktub va adabiy-tanqidiy suhbatdir.

Adabiy tanqid janrlarining oʻzaro munosabatlari - ijodiy-nazariy murakkab jarayon boʻlib, oʻzaro taʼsir, uygʻunlashuv va nomuvofiqlashuv, bir-birini boyitish va xususiylashtirish tarzida kechadi. Janrlar aloqasi xilma-xil shakl va koʻrinishga ega boʻladi. Bu aloqalar adabiy tanqidda sezilarli oʻzgarish, rang-baranglashuvni yuzaga keltiradi.

Adabiy tanqid janrlari birdaniga va bir vaqtda yuzaga kelmagan, albatta. Taqriz, maqola, ochiq xat, badia, adabiy portret, adabiy-tanqidiy suhbat, baxs, monografiya janrlarining har biri badiiy adabiyot va tanqid tarixidagi taraqqiyotning muayyan bosqichida yuzaga kelgan.

Ixcham va hozirjavob janrlar. Taqriz: janriy tabiati, genezisi. «Taqriz» soʻzi lugʻatlarda turlicha izohlanadi. Chunonchi H.Homidiy boshchiligidagi mualliflar tuzgan «Adabiyotshunoslik terminlari lugʻati»da «Retsenziya - (taqriz) adabiy tanqidning bir turi boʻlib, spektakl, kinofilm va boshqalar toʻgʻrisida yozilgan, ularni tahlil qilgan, ularga baho bergan kichik adabiy tanqidiy asar», deb taʼrif beriladi⁸. Oʻzbek tilining izohli lugʻatida esa “taqriz (arabcha, biror kitob (asarni) maqtab yozish) – ilmiy, badiiy va boshqa turdagi asarga tanqidiy nuqtai nazardan berilgan yozma baho, tahlil” - deya izohlangan. Har ikkala izohda taqriz soʻzi maʼnosining u yoki bu qirrasini ochib beriladi⁹.

Taqriz aniq bir asarni asosli tahlil etuvchi, munaqqid uslubini namoyon qiluvchi, adabiy tanqidning eng kichik janri xisoblanadi. Taqriz - hozirjavob estetik baho; taqriz-badiiyat olamiga «razvedka» vositasi. Uning vazifasi ixcham ommabop tahlil orqali asarning adabiy jarayon va yozuvchi ijodiyotidagi oʻrnini aniqlash, yutuq va kamchiliklarini koʻrsatish, isbotlash va baholash, unga kitobxonlar eʼtiborini qaratishdan iborat.

U adabiy talqinning loʻnda, kichik koʻrinishi deb aytilganlarga qoʻshimcha yana shuni aytish mumkinki, taqriz adabiy tanqidning eng hozirjavob va tezkor janri hisoblanadi. Ayniqsa, shu xususiyati bilan adabiy tanqidagi boshqa janrlardan farq qiladi.

⁸ Хотамов .Х ва бошқалар. Адабиётшунослик терминлари луғати. Т., 1967.

⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 4 жилд. Тошкент: ЎзМЭ нашриёти. 2007, – Б.38.

Yangi asar yaratilgach, deylik, bir yil o'tgandan keyin ham, ba'zan e'lon qilingan taqrizlarni kuzatish mumkin. Biroq bunday hollarda uning eng muhim fazilatlaridan biri tezkorlik va hozirjavoblik susayadi.

Taqriz aksariyat hollarda yangi badiiy va ilmiy asarlarga munosabat shaklida yoziladi. Qanday asarlarga bag'ishlab yozilganligiga qarab taqrizni ikki guruhga bo'lish mumkin: 1) badiiy asarlarga yozilgan taqrizlar; 2) ilmiy asarlarga yozilgan taqrizlar; bunday taqrizlar tanqidni tanqid xarakterida bo'ladi.

Mumtoz adabiyot tarixidagi adabiyotshunoslikka oid asarlarda, ijodkorlar va adabiy jarayon haqidagi tazkiralarda taqrizga xos fazilatlarga ega ayrim ma'lumotlar uchraydi. O'tmish adabiyotshunosligida adabiyot va adabiy tanqid masalalarida bahs yurituvchi asarlar guruhiga: tazkira, manoqib, holotlar va qolaversa, aruz, qofiya, she'riy san'atlarga bag'ishlangan risolalar, fiqralar kiritilgan. O'tmishda taqriz alohida janr sifatida ko'proq og'zaki shaklda hukm surgan. Bedilxonlik, navoiyxonlik, mashrabxonlik kabi suxbatlarda ularning dostonlariga, devonlariga, aloxida she'rlariga muayyan baho berilgan. Bu hol G'arbda kuzatilmaydi. Shu ma'noda taqrizning og'zaki tarzda tug'ilgan Vatanini - Sharq deb belgilash, ilmiylikdan yiroq bo'lmaydi.

O'zbekistonda vaqtli matbuotning paydo bo'lishi hozirgi tushunchadagi taqriz janrining tug'ilishi orasida aniq bog'liqlik mavjud. Bu XIX asr so'nggi choragi va XX asr avvaliga to'g'ri keladi. Matbuot gazeta va jurnallarda taqriz janrining paydo bo'lishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Har bir zamonning, adabiyotning ruhi dastavval taqrizda ko'rinadi. XX asrning 20-yillari boshlarida yozilgan taqrizlarda holis qarashlar kuzatilsa, 30-yillardan tanqidchilikda, xususan, taqrizlarda vulgar sotsiologik qarashlar kuchaydi. Qanday asar yozilganidan ko'ra, kim tomonidan yaratilganiga ko'proq e'tibor berildi. Ularda taqrizchi, albatta, asarning g'oyaviy asosi, qahramonlarning qaysi sinf vaqili ekanligi va boshqa mafquraviy masalalarga to'xtalishi joiz edi. Bu xususiyat bir necha o'n yillar mobaynida taqrizlarda davom etdi. To'g'ri, ijobiy bahoga munosib taqrizlar ham yo'q emasdi. Lekin, tuzum, ko'pincha, o'z idealiga mos taqrizchilarni «qadrladi».

Tanqid o'zining ilk kadamlarini, asosan, taqrizdan boshladi. Xurshidning «Shohnoma»dan olib insenirovka qilingan asarga yozilgan «Zahhoki moron», noma'lum muallifning H.Jovid qalamiga mansub «Layli va Majnun» kabi sahna asarlariga bag'ishlangan taqrizlar bunga misol bo'la oladi. Teatr taqrizlarida orttirilgan tajriba asta-sekin alohida badiiy asarlar, to'plamlarga yozilgan taqrizlarda bo'y ko'rsatdi.

20-yillar adabiyoti va adabiy tanqidi qismati murakkab sharoitda kechdi. Bu xususiyat taqrizlarga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Shunday hollarda ham san'atkor ijodi va asarlarini holis, to'g'ri baholashga harakat qilindi. Cho'lponning «Uyg'onish» (1922) to'plami nashr etilishi bilan unga birinchilar qatorida Z.Bashir taqriz yozdi: «Cho'lpon o'rtoq hayolga juda boy bo'lgani holda... uning hayoli tabiatda va kishilik dunyosida bor va bo'lishi mumkin bo'lgan doiralardagina uchadir». Taqrizchining fikricha, shoir asarlari badiiy tasvirga boy, oz so'zlab, ko'p mazmunni ifodalaydi, tili sof o'zbek tilidir...

Ko‘rinayotirki, Z.Bashir Cho‘lpon ijodini to‘g‘ri tushunib, odilona baho beradi. Faqat bir o‘rinda zamonasozlik qilgani, Cho‘lpon «el», «xalq» so‘zlarini qancha ko‘p yozsa va so‘zlasa ham xalq shoiri emas, xalqqa yaqin bo‘lgan ziyolilar shoiridir...» degan so‘zlarida namoyon bo‘ladi. Bunday fikrlar, qarashlar, nuqtai nazarlar ko‘p o‘tmay, keyinchalik Cho‘lpon ijodiga munosabatda ikki yo‘nalish kelib chiqishiga sabab bo‘ldi. V.Mahmud, A.Alaviy singari tanqidchilar o‘sha davrlardayoq shoir ijodining asosiy mohiyatini tushunib etdilar. Ammo Ayn (Olim Sharafuddinov), Usmonxon Eshonxo‘jaevlar Cho‘lpon ijodiga sinfiy nuqtai nazardan baho berishga intildilar¹⁰.

Mafkuraviylashtirilgan adabiy tanqid va taqriz partiyaviyligi uchun qurashgani bosh muddao siatida talqin qilish yo‘liga o‘tdi Hozirjavob taqriz janridan ham shu narsa talab qilinadi. Shunga qaramay, asarni haqqoniy, san‘at namunasi sifatida baholashga intilgan taqrizlar ham bosilib turdi. I.Davronning «Yurak» to‘plamiga yozilgan «O‘ynoqi she‘rlar» (1935), I.Sultonning «Nomus va muhabbat»iga yozilgan shu nomdagi taqrizi (1936), M.Shayxzodaning «Qul bolalar va qur bolalar» (1936), H.Yoqubovning Cho‘lponning «Soz»i (1936), T.Jalolovning «Sarob» (1939), Shayxzodaning «Qutlug‘ qon» haqidagi «Adibning yutug‘i» singari taqrizlar o‘sha davr adabiyoti va taqrizchiligi haqida tasavvur beradi.

Ikkinchi jahon urushi davrida zamonaviy mavzudagi asarlardan biri N.Pogodin, S.Abdulla, Uyg‘un va H.Olimjonlar hamkorlikda yozgan «O‘zbekiston qilichi» dramasiga shoir M.Shayxzoda tomonidan yozilgan taqriz o‘sha davr taqrizchiligi izlanishlarini ko‘rsatadi.

M.Shayxzoda dramadagi xalqchilikka va unga asos bo‘lgan an‘anaga shu epizodning javxari (ratsional mag‘zi)da namoyon bo‘luvchi zamonaviylikka alohida e‘tibor beradi. Hatto xalqimiz hayoti va adabiyoti tarixidan dramaning shu epizodiga qiyos bo‘luvchi misollar keltirishni lozim topadi. Taqriz qimmatini asar zamonaviyligini ochib berishidagina emas, balki taqrizning o‘zidagi zamonaviy ruh va pafos teranligida hamdir. Taqriz adabiy jarayonga, san‘atkorlarga ko‘rsatajakk ilmiy-estetik ta‘sir kuchidan tashqari, shu asar tahlili misolida bevosita hayotga, xalqqa, frontdagi jangchilarga ko‘rsatajakk ta‘sir kuchi bilan ham qimmatli edi. Bu taqrizchilikdagi faollik, hozirjavoblik, tezkorlik va holislik hamda hayot va adabiyotga ta‘sirning mushtarak ko‘rinishlaridan biri edi.

Urush davridagi asarlar tahliliga bag‘ishlangan taqrizlardan yana biri Shayxzoda asari to‘g‘risida Oybek va G‘.G‘ulom hamkorligida yozilgan «Jaloliddin»dramasi haqida» nomli taqrizdir. Bu taqriz tarixiy janrdagi dramaning qator muhim muammolarini ko‘tarib chiqishi jihatidan, nainki urush davri, balki umuman o‘zbek tanqid tarixida muhim ahamiyatga egadir. Unda e‘tirof etilishicha, dramada «...Vatan o‘g‘illarining erk, mustaqillik, nomus va sharaf uchun boshlagan qurashi yorqin ma‘nodor dramatism bilan to‘la hayajonli kartinalarda gavdalanadi».

O‘tgan asrning 50-yillariga kelib ba‘zi taqrizchilarning bir-birlari bilan munozara qilishga kirishgan hollar ham uchraydi, Jumladan, «Sharq yulduzi» jurnalida G‘.G‘ulom, Shuhrat, Zulfiya, Mirmuhsin, H. G‘ulom, S.Zunnunova,

¹⁰ Бу ҳақда тўлиқ маълумот олиш учун қаранг О.Шарафиддинов. Чўлпонни англаш.Т. 1993; "Чўлпон ва танкид". Т.: 2004.

S.Akbariy, J.Jabborov poema va to'plamlari haqida taqrizlar e'lon qilingan. Bu taqrizlarda zamonaviy xayot voqealarini aks ettirish kuchayib borayotgani ta'kidlandi. Zamonaviylikni aksar hollarda zamonasozlik sifatida talqin etgan taqrizchilik jiddiy cheklanishga ham yo'l qo'ydi.

50-yillarning o'rtalaridan adabiy tanqidga qator yangi ijodiy kuchlar kelib qo'shildi. 60-yo'llardan g'oyaviy-estetik tahlilga e'tibor kuchaydi. Davrdagi yangicha ruh munaqqidlar ijodida ham tobora yorqinlashib ko'rina boshladi. «Sinchalak», «Muqaddas», «Qora ko'zlar» singari asarlarga yozilgan taqrizlarda maxorat va uslub tahlili, asarning badiiy-estetik mohiyatini ochish markazga qo'yildi.

Ba'zi tanqidchilarda yuksak did, bilim bilan bir qatorda jur'at etakchi a'mol sifatida namoyon bo'ldi, O.Sharafiddinovning «Tobutdan tovush» dramasi munosabati o'zbek taqrizchiligining yaxshi namunalaridan biri sifatida tanqidchilik tarixiga kirib qoldi.

O'zbek adabiyotida «O'tkan kunlar», «Sarob», «Navoiy», «Chinor» «Ulug'bek xazinasini» singari asarlar tilga olinishi bilan ularga birinchilar qatorida munosabat bildirgan, ma'lum ma'noda ularni hatto ximoya qilgan tanqidchilarni alohida e'tirof etish to'g'ri bo'ladi. Bu romanlarni teran tahlil etgan, asar jozibasini o'zlaridagi go'zallik tuyg'usi bilan uyg'unlashtirib aytgan M.Qo'shjonov, O.Sharafiddinov, S.Mamajonov, N.Karimov, U. Normatov kabi tanqidchilarning taqrizlari yoshlar uchun maxorat maktabidir.

Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, taqriz ham badiiy asar orqali ilmiy-estetik haqiqat uchun qurashuvchi va shu haqiqatni yaratuvchi vositaga aylana olsagina, davr sinovlariga dosh berib, avloddan avlodga etib boradi.

Taqriz janrining estetik tafakkur taraqqiyotidagi o'rni. Taqriz-tanqidchi qalamining qayrog'i, «tanqidning tikonli guli» (I. G'afurov) tanqidiy bahoning xarakterdagi jonli o'lchovidir. Ana shu mezonlar o'lmas taqrizlar yaratilishiga asos bo'ladi. Bu janrda munaqqid san'atkorligi, o'zligi, didi aniq yuz ocha boshlaydi. Buni M.Qo'shjonovning: «Munaqqid uchun bosh yo'nalish taqriz bo'lishi kerak. Beshta. unta taqriz doim ikkita-uchta jiddiy maqolaga material beradi», degan e'tirofi katta ijodiy tajribadan tug'ilgan xulosadir¹¹

XX asrning 40-yillarida bu janrning rivojiga faol ta'sir etgan o'zining «Tirik Alisher» deb nomlangan taqrizida M.Shayxzoda «Navoiy» romaniga shunday baho beradi: «Oybek romanida» ko'z oldimizda tirik Alisher o'zining qayg'u va g'azabi bilan doimo hushyor ko'zlarini muhitga tikib, mamlakat bo'ylab yuradi. Bu romanning fazilati shundaki, u tariximizdagi olijanob xislatlar-odamparvarlik, mehmondo'stlik, sadoqat, ilm va mehnatga ixlos, go'zallik tuyg'usi kabi an'analarga qasida o'qiydi: o'zbek xalqini bir xalq kabi harakterlaydigan ijobiy xususiyatlarning manbalarini kuylaydi. Bu xususiyatlarni o'zida mukammal jamlagan kishi esa tariximizda Alisher Navoiydir.

Oybekning «Navoiy» romani «O'zbek xalqidagi gumanistik xislatlarning shajarasi, ulug'vorlik va oliyanoblik odatlarining tarixiy vasiqasidir. Oybekning shu romani o'zbek adabiyotida, shubhasiz, yangi bir sahifa, yana to'g'risini aytganda;

¹¹ «Жаҳон адабиёти». 2001. № 1. - Б. 13.

yangi bir bobdir». Ko‘chirmaning o‘ziyoq M.Shayxzoda taqrizining aniq va asosli fikrlarga boyligi, teranligi, asarga aniq baho bera olishi, ilmiylik bilan badiiylikning omuxtaligi, tilidagi ayricha pafos va hokazolari bilan o‘zbek tanqidchiligida taqriz janrining takomillashib borayotganini ko‘rsatadi.

Ma’lum davrda avj olgan ofarinbozlik sharoitida ham M.Qo‘shjonovning «Hayol boshqa, hayot boshqa», O.Sharafiddinovning «Hayotiylik jozibasi, sxematizm inersiyasi», N.Xudoyberganovning «Yaproqlar bor, ildizlar-chi?» singari jiddiy taqrizlar paydo bo‘ldi. Bular adabiy tanqid uchun naqadar zarurligini isbotlashga asos bo‘la oladi.

Taqriz tasnifi. Taqriz muayyan ma’noda iste’dodlarni, badiiy asarni qayta kashf etadi, ham kash etilgan talantlarning ishonch kuchini mustahkamlaydi. Kitobxonlarda badiiyatni anglash va his etish tuyg‘usini tarbiyalaydi.

Taqriz janri son va sifat jihatidan o‘zgara boshladi, shu jihatdan uning, asosan, olti xil ichki ko‘rinishga ega. Ularning hammasi uchun badiiy asarga baho berish va uni tashviq etish mushtarak xususiyat hisoblanadi. Taqriz o‘z oldidagi vazifani bajarishda rang-baranglikka erishish, ta’sir effektidagi turli nuqtalarni jonlantirish hamda yozilish manerasiga ko‘ra xilma-xil ichki ko‘rinishlar tasnif etilishi mumkin:

1. Tezkor taqriz asarga lo‘nda baho beradi, asarning yangiligi nimadan iborat ekanligini ko‘rsatadi.

2. Monografik taqriz asarni chuqur ea atroflicha o‘rganadi, xajm jihatidan yirik.

3. Sharh-taqriz asar mazmunini sharhlab baholaydi.

4. Xabar-taqrizda darak berish ruhi etakchilik qiladi.

5. Maktub-taqrizda maktubga va taqrizga xos xususiyatlar o‘zaro sintezlashadi.

6. Og‘zaki taqriz - baho va bayonning og‘zaki tarzda ifodalanishi bilan xarakterlanadi.

Taqrizchilikning bunday ichki shakllaridan qay darajada va qanday yo‘sinda foydalanish tanqidchi mahoratiga bog‘liq. Taqrizchi o‘zi yozayotgan ishning mazmun va shakldagi dialektik birligini qay tartibda joylashtira bilishini xisobga olmog‘i darkor. Taqrizchining badiiy asarga ijtimoiy munosabatidan tashqari o‘z shaxsiy munosabati, didi, tuyg‘ulari, ta’sirlanish darajasi muhim o‘rin tutadi.

Taqrizning quyidagi: asarga tezkorlik bilan baho berish, uning yozuvchi ijodi va adabiy jarayondagi o‘rnini ko‘rsatish; tashviqiy mohiyatga egalik, kitobxonga yangi asar haqida ma’lumot berish va uning estetik tasavvurini boyitish kabi etakchi janriy belgilari mavjud. Taqrizda qisqa tahlil orqali asarga va uning mohiyati hamda badiiyatiga berilgan baho etakchi unsur hisoblanadi. Uning alohida xususiyatlaridan biri –“*tanqidning tikanli guli*” (I.G‘afurov) sifatida asarning kamchiliklarini ochib berishga xizmat qilishidir.

Barcha ijodkorlarga, lekin yosh - ijodkorlarning asarlariga taqriz yozish, ayniqsa, mas’uliyatlidir. Yoshlar ijodiga ehtiyotkorlik bilan yondoshish talantni avaylash, talabchanlikni susaytirmagan holda unga mexr va tavoze ko‘rsatish taqriznavisning burchi bo‘lmog‘i kerak. Ayni vaqtda, yoshlar ijodiga ortiqcha baho berish, xushomaddan tiyila bilish ham ana shu burch ichida ekanini yodda tutmoq o‘rinlidir. Shu ma’noda yozuvchi A.Qahhorning bir qancha umidli iste’dodlarga

munosabatini, ular asarlariga yozgan ixcham taqrizlarini eslash o‘rinlidir. Vaqtida Abdulla Qahhor Said Ahmad, O.Sharafiddinov, A.Oripov, Sh.Xolmirzaev, O‘.Hoshimov kabi yosh iste’dodlar ijodiga to‘g‘ri baho bera olgan edi.

Tanqidchi qaysi janrga murojaat etishidan qat’iy nazar, uning asari betakror xususiyatlarga ega bo‘lishi, unda ham, mazmun va shakl uyg‘unligi ta’minlanishi zarur. Bu fikr taqrizga ham tegishlidir.

Tayanch tushunchalar: taqrizning lug‘aviy ma’nosi, istilohiy ma’nosi taqriz-hozirjavob estetik baho; taqriz-badiiyat olamiga «razvedka» vositasi; taqriz va matbuot munosabati; taqriz-sharh, taqriz-bahs, monografik taqriz.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. “Taqriz” istilohning lug‘aviy mazmunini izohlang?
2. Taqrizning janriy tabiatiga xos xususiyatlari nimada?
3. Taqrizchilikning kelib chiqish omillari haqida nimalarni bilasiz?
4. Ilk taqrizlar qachon paydo bo‘lgan? Ular kimlarning qalamlariga mansub va qanaka xususiyatlarga ega?
5. O‘zbek taqrizchiligida u yoki bu asarlarga baho berishda qanday tamoyillarga amap qilingan?
6. Taqrizning qanday ko‘rinishlari mavjud?
7. Dastlabki taqriz-sharh kim tomonidan yaratilgan?
8. Taqrizning shakllanish va rivojlanish jarayoni qanday kechgan?
9. O‘zbek taqrizchiligi tasnifoti va ichki turlari haqida nimalarni bilasiz?

4-mavzu: O‘zbek adabiy tanqidining shakllanish tamoyillari. Adabiy tanqid tarixi fanini davrlashtirish

REJA:

1. O‘zbek adabiy tanqidi tarixini davrlashtirish masalasi.
2. Adabiy tanqidning shakllanishida matbuotning o‘rni.
3. Yangi o‘zbek tanqidchiligining ilk mustaqil odimlari.
4. Tanqidchilikda janriy izlanishlar.

Tayanch so‘z va iboralar: tanqid tarixini davrlashtirish, matbuot, maqola, gezeta, jurnal, teatr, epik tur, roman, hikoya, drama.

O‘zbek adabiy tanqidi tarixini davrlashtirish masalasi. Yangicha shakldagi adabiy tanqid yangi davr adabiy-badiiy talablari va estetik ehtiyojlarini ifoda etib, zamonning yangi tipdagi badiiy adabiyoti, yangi inson va kitobxonni tarbiyalashni maqsad qilib oladi. U O‘zbekistonda XX asr boshlarida matbuot bilan birga tug‘ildi. Uning yuzaga kelishida, avvalambor mumtoz adabiyot va adabiy-tanqidiy tafakkur an‘analari, qolaversa, yangi matbuot sahifalarida bosilgan maqolalar hamda an‘anaviy tarzda sharq ko‘lyozmalari orqali kirib kelgan jahon ilmiy estetik qarashlaridagi namunalar muhim rol o‘ynadi.

Yangi o‘zbek adabiy tanqidchiligining maxsus hodisa sifatida tug‘ilib, shakllanib, kamolot bosqichiga ko‘tarilish yo‘lida kechgan qiyinchilik va ziddiyatlar mohiyatini anglash uchun tarixning adabiy-madaniy sahifalarini birma-bir varaqlab, ko‘zdan kechirish, erishilgan ilmiy-estetik yutuqlarni, mavjud nuqsonlarni tahlildan

o'tkazish, adabiy-badiiy, ilmiy-estetik tafakkur taraqqiyoti qonuniyatlarini haqqoniy o'rganish va yoritish zarur bo'ladi.

O'zbek tanqidchiligi ildizlari uzoq o'tmishga borib taqaladi. Biz uning XX asr tongidan boshlangan tarixini yoritishni maqsad qilib qo'ydik. Shu o'tgan vaqt mobaynidagi adabiy tanqidning fazilatlarini o'zlashtirish, nuqsonlarini haqqoniy tahlildan o'tkazib, sabab va oqibatlarini aniqlash, adabiy tanqidning yozuvchilar va o'quvchilar ommasiga ta'siri doirasini yanada kengaytirish va mustahkamlash uchun zarurdir.

"Biz bugun yangi asrga qadam qo'ydik. Xo'sh, yangi asrga o'zbek adabiyotshunosligi qanday yo'llanma bilan kiradi? U o'zining qaysi jihatlaridan voz kechadi va hatto qaysi gunohlaridan tavba qilib, qaysi fazilatlari bilan yangi davrga yuz tutadi? Kamchiliklar oz zmas. ... Lekin shunga qaramay, bugun umidsizlikni yig'ishtirmoq kerak va ahillik bilan ishga kirishib, yangi adabiyotning rivojiga faol ko'maklashmoq kerak"¹². Bu fikrni adabiy tanqidga nisbatan ham qo'llash mumkin, chunki badiiy adabiyot bilan adabiy tanqid doimo birga harakat qiladi.

Har qanday ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar muayyan davrlarga ajratib o'rganilmasa, maqsadga olib boradigan tug'ri yo'lni topish qiyin kechadi. SHunga ko'ra, adabiyot tarixi badiiy ijod va ijtimoiy hayotda ro'y bergan katta voqealar, tub burilishlarga asoslanib davrlashtiriladi, ba'zan soddagina kilib: "20-yillar adabiyoti", "60-yillar adabiyoti" tarzida qismlarga ajratiladi. Bundan anglashiladiki, davrlashtirish tamoyillari hali qat'iy belgilangan emas, yoki bu davrlashtirishning ko'p ham oson emasligidan darak beradi. Ammo shunisi ayonki, ijtimoiy hayot va ijtimoiy ong taraqqiyoti qonuniyatlari, xususiyatlari hamma vaqt muayyan sohaning o'ziga xos mazmuni, mundarijalari, muammolari markazida turadi.

Tanqid rivoji adabiyot rivoji bilan chambarchas bog'liqdir. Adabiyot ham, tanqid ham hayotdagi go'zallikni yoritadi va izlaydi, ularni turlicha shaklda ifoda etadi. Vissarion Grigorevich Belinskiy bu haqda shunday yozadi: "San'atkor va adabiyotchi o'zining san'at va adabiyot haqidagi tushunchasini bevosita yaratgan asarlarining o'zi bilan ifoda etadi: tanqidchi esa san'at va adabiyot haqidagi tushunchasini mantiqli fikr vositasi bilan mushohada tarzida ifoda etadi. Bu holda san'at va adabiyot tanqid bilan qo'lga-qo'l berishib boradilar va bir-birlariga o'zaro ta'sir etadilar"¹³.

Ulug' munaqqid qayta-qayta ta'kidlagan bu hodisa adabiy tanqid tarixi o'rganilmaguncha badiiy adabiyot tarixining haqqoniy va to'liq manzarasini yaratish mumkin emasligidan guvohlik beradi. Bu hol adabiy tanqid tarixini adabiyot tarixining ajralmas bir qismn qilib qo'yadi. Shu mantiqdan kelib chiqib "O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi" (1987) ikki jildligi mualliflari O'zbek adabiy tanqidi bosib o'tgan yo'lni zamon mafkurasiga tayangan ravishda quyidagicha o'rganadilar:

1. O'zbek sovet adabiy tanqidining vujudga kelishi va ilk qadamlari (1917-1932).

2. O'zbek sovet adabiy tanqidi sotsialistik realizm estetikasi bilan qurollanish yo'lida (1932-1941).

¹² Шарафиддинов О. Адабиёт мангу яшайди. // Жаҳон адабиёти. 1998. №1. –Б.4

¹³ Белинский В.Г. Танланган асарлар. Тошкен. Давлат нашриёти. 1959. –Б.244.

3. Ulug' Vatan urushi davri o'zbek adabiy tanqidi (1941-1945).
4. Ulug' Vatan urushidan keyingi davr o'zbek adabiy tanqidchiligi (1945-1956).

5. Adabiy tanqid tarixida yangi boskichning boshlanishi (1956-1961).

6. Adabiy tanqidning tez va keng rivojlanish yo'liga kirishi (1962-1972).

7. O'zbek adabiy tanqidi yangi bosqichda (1972-1980)¹⁴.

Ko'rinadiki, bunday davrlashtirishga sohadagi o'ziga xosliklar emas, mamlakat tarixi, yoxud shu tarixdagi o'ziga xosliklar asos qilib olingan. U esa o'zbek adabiy tanqidining chinakam ilmiy tarixini - rivojlanish yo'lidagi haqiqiy manzarasini aks ettirmagan. Unda adabiy tanqidda kechgan jarayonlar sho'ro tarixi va mafkurasiga moslashtirib talqin etilgan. 30-yillarning boshlaridan rus adabiyoti milliy adabiyotlarning rahnamosi, o'rnak universitetga aylantirildi. Badiiy adabiyot, adabiy tanqid sohasida shaxsiy adovat, yomonotliq qilish tamoyili kuchaydi.

Tabiiyki, mualliflar o'zbek adabiy tanqidi tarixini bu tarzda ikki davrga bo'lib o'rganishi ham nihoyatda shartlidir. Chunki bunday davrlashtirishda salkam bir asr davomidagi o'zbek tanqidchiligida kechgan o'zgarishlar, yangilanishlar, ayrim tanazzul va boshqa holatlarni ilg'ash, anglash hamda ularning sabablarini aniqlash ko'rinmay qoladi. Jarayondagi murakkabliklarning deyarli bir tekislikka tushib qolishi ushbu davrlashtirishning eng kemptik nuqtalaridan biridir.

Mustaqillik davrida yaratilgan o'quv qo'llanmalarida ham davrlashtirish masalasiga e'tibor qaratilgan. B. Rahmonov XX asr o'zbek adabiy tanqidchiligining taraqqiyotini uchga, ya'ni "jadidchilik davri", "sho'ro davri" va undan keyingi yillar singari katta bosqichlarga bo'ladi¹⁵.

Shu o'rinda aytish kerakki, olim sho'ro davri davrini yana kichik bo'laklarga ajratadi. 30-yillar adabiy tanqidchiligi, Urush davri tanqidchiligi, 56-yillar adabiy tanqidchiligi, 72-yillar adabiy tanqidchiligi kabi.

Bu davrlashtirishni munaqqid S. Sodiq tanqid qiladi. Sho'ro davri tanqidchiligi tarixini 20-yillar, 30-yillar, urush davri, undan so'nggi davr, 1956 hamda 1972 yildan keyingi bosqichlar tarzida kichik-kichik etaplarga taqsimlaganini to'g'ri emas deb hisoblaydi. Bu davrlashtirishda muallif, asosan, bitta prinsipga, ya'ni jamiyat rivoji xususiyatlarini ko'proq inobatga olish tamoyiliga amal qilgan deb qaraydi.

S. Sodiq davrlashtirish masalasida o'zining ushbu taklifini o'rtaga tashlaydi:

1. O'zbek adabiy tanqidchiligning shakllanish davri (1914-1932)

2. Tahlil ko'lamining kengayishi boskichi (1932 -196))

Z. Umumlashmalartomon burilish pallasi (1961- 1991).

4. Talqinlarning yangilanish boskichi (1991 ynldan hozirgi kunlarga qadar)¹⁶.

Bunday davrlashtirishda ham munozarali o'rinlar yo'q emas. Garchand S. Sodiq adabiyot rivojining o'ziga xosligi va tanqidchilikning ichki taraqqiyot qonuniyatlarini inobatga olish tamoyiliga tayangan bo'lsa-da, tasnifda jarayon tadrijiga belgilarining etakchi xususiyatlari ko'rinmay qoladi.

¹⁴ Ўзбек совет танқиди тарихи. Тошкент. 1987.

¹⁵ Раҳмонов Б Ўзбек адабий танқидчилиги. Т.: Янги аср авлоди, 2004. 23,29.129 бетлар.

¹⁶ Содик С. Танқидчилигимизнинг машаққатли йўли / Мустақиллик даври адабиёти. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Т.: 2006

Aslida yangi o'zbek adabiy tanqidchiligi XX asr hosilasi, u asr boshida jadidchilik boshlagan milliy uyg'onish g'oyalaridan suv ichib bunyodga keldi va shakllanish jarayoniga kirdi. Sho'ro zamonida sotsrealizm bayrog'i ostida mafkuraviy qurolga aylandi, nihoyat istiqlol arafasida asl o'zaniga qaytib, xolis yangi taraqqiyot yo'lini tutdi. Shu mantiqqa tayanilsa, XX asrda kechgan ijtimoiy-estetik jarayonlarga dahldorlik holatida o'zbek adabiy tanqidchiligi tarixining taraqqiyot yo'lini quyidagi bosqichlarga bo'lib o'rganish ma'qul:

Birinchi bosqich - yangi o'zbek adabiy tanqidchiligining paydo bo'lishi va shakllanishi (1900-1927).

Ikkinchi bosqich - o'zbek adabiy tanqidi mafkuraviylashtirish va realizm uchun kurash jarayonida (1928-1961).

Uchinchi bosqich – tanqidda badiiyat va mahoratga e'tiborning kuchayishi (1962- 1991).

To'rtinchi bosqich – o'zbek tanqidchiligida istiklol davri (XX asrning 90-yillaridan keyingi davr).

XX asr o'zbek tanqidchiligi tarixining bunday davrlashtirish sabablari quyidagilardan iborat:

XX asrning, ayniqsa, birinchi choragida faol ijod etgan, 30-yillarda ham qator etuk asarlar yaratgan, munavvar fikrlarni ilgari surgan, o'rni kelganda ba'zan yanglishgan, lekin millatga sadoqatini yo'qotmagan Kamiy, Ajziy, Ibrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Majidiy, So'fizoda, Sidqiy-Xondaliqiy, Tavallo, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon. Otajon Hoshim, Vadud Mahmud, Abdurahmon Sa'diy, Sotti Husayn va boshqalar faoliyati, merosini, o'rganish, shuningdek, alohida ilmiy tarixiy masalalarni qayta ko'rib chiqish va baholash borasida qator ishlar amalga oshirildi. Bu xususda "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" (B.Qosimov, Sh.Yusupov, U.Dolimov. Sh.Rizaev, S.Ahmedov) kabi darsliklar, dissertatsiyalar yozildi, ilmiy risolalar va to'plamlar, adabiy-tanqidiy maqolalar e'lon qilindi. Bularku muhim va o'rinli ishlar, davr adabiyotini butunicha olib tekshirish, shu yo'l bilan uning tarixiy taraqqiyot jarayonida tutgan o'rnini belgilashga xizmat qiladigan izlanishlar, biroq bular hali o'sha davr adabiy hayotini va adabiy-tanqidiy fikrini o'rganish sohasida amalga oshirilishni kerak bo'lgan ishlarning hammasi emas.

XX asr boshlaridagi adabiy hayot o'zbek adabiyoti tarixiy taraqqiyotida qanday o'rin tutishi, boshqa bosqichlardagi taraqqiyot jarayonidan qaysi va qanday xususiyatlari bilan farq qilib turishi, jahon xalqlari adabiyotining shu davri bilan qiyosan xolis, ilmiy jihatdan aniq va tiniq ochilsa, ko'p chigal muammolar, jumladan, yozuvchi, shoirlar ijodini bor salobati va salmog'i bilan baholash imkoni tug'ilar, binobarin adabiy tanqidga doir kator muammolarning echimi ham istiqbolli yo'nalish olgan bo'lar edi.

Ma'rifatparvarlik jadid adabiyotining yetakchi tamoyiliga aylanar ekan, bu xususiyat shakllana boshlagan o'zbek milliy tanqidchiligining ham etakchi xususiyatlaridan biri sifatida bo'y ko'rsatdi. Tanqidda paydo bo'lgan ayrim demokratik talablar asta-sekin o'zbek milliy adabiyotidagi demokratik yo'nalish shakllanishining faollashuviga ta'sir eta bordi. Tanqidda davrning mavjud ijtimoiy tartibini tanqid qilish davr adabiyoti, ayniksa, she'riyatidagi realistlik unsurlarning

chuqurlashuvida muayyan rol o'ynadi. Davr talabi va undagi tanqid ko'zining ochila borishi bois xalk orzularini har tomonlana aks ettirish adabiyotda asosiy mavzuga aylandi. Ammo davr adabiyotiga to'liq va etarli baho berishga o'sha zamondagi adabiy tanqidning kuchi etmas edi. Adabiy tanqid bu vaqtda hali san'at, musika, til, madaniyat, ijtimoiyot, tarix muammolari xususidagi mulohazalar doirasida, ko'pda qorishiq holda kechdi.

20-yillarning ikkinchi yarmidan adabiy tanqid ancha jonlandi. 30-yillardan adabiyot butunlay mafkuralasha borgani sari tanqidning ham ko'plab imkoniyatlari qo'ldan ketdi. To'g'ri, bu davrda ham qator go'zal asarlar yaratildi, lekin bundan qat'i nazar "Sovet tuzumi uning markscha-lenincha mafkurasi, shubhasiz, adabiyotimizning kamoliga katta zarar keltirdi". Tanqidchilik bu davrda katta iztiroblar bilan ayrim haqiqatlarni so'zlashga intilsa-da, asar mohiyatini, badiiyatini to'g'ri ochishga harakat qilsa-da, kundan-kunga adabiyotshunoslik ilmida jadid adabiyoti va uning namoyandalari hayoti, ijodi chetlab o'tila boshlandi. Aksar hollarda esa, ularning hayoti, dunyoqarashi, ijodi buzib ko'rsatildi. Partiyaviylik va sinfiylik degan talab tanqid va adabiyot boshiga tushgan balo bo'ldi. Natijada XX asr boshlarigacha o'zbek adabiyoti bilan undan keyingi davrdagi adabiyot o'rtasida katta o'pirilishlar va uzilish yuzaga keldi; sho'roni ulug'lovchi asarlarga ko'kka ko'tarila boshlandi. Shunday ekan, bu davr adabiyotini, tanqidchiligini barcha murakkabliklari bilan yoritish, barcha ijodkorlarning badiiylik mezonlariga javob beradigan asarlarini chop etish. o'zbek mumtoz adabiyotiga tutashtiruvchi ko'prikn tiklash zarur edi. Xuddi shu boradagi xayrli ishlarni E.Karimov va B.Qosimov kabi adabiyotshunoslar boshlab berdilar.

O'zbek adabiy tanqidning shakllanishida matbuotning roli. Tanqidning muhim xususiyatlaridan biri uning publitsistik ruhi yoki publitsistika bilan chambarchas aloqasidir. Adabiy jarayon hodisalari va shu kunning ayrim asarlarini tahlil etib, qimmatli fazilatlarini keng ommaga tushuntirib berish asosida uning estetik didini tarbiyalashga mo'ljallangan tanqid o'z o'quvchisiga, asosan, matbuot gazeta va jurnallar orqali murojaat etadi. V.Belinskiy o'z davridayoq: "Tanqid allaqachon bizning ommaning ehtiyoji bo'lib qoldi. Hech bir jurnal yoki gazeta tanqid va bibliografiya bo'limisiz yashay olmaydi", deb yozgan edi.

XIX asrning so'nggi choragi va XX asr boshlarida Turkistonda o'zbek milliy vaqtli matbuoti tug'ildi va tez sur'atlar bilan rivojlana bordi. Vaqtli matbuotning tug'ilishi, rivoj topishi bilan dastlabki mnlliy jurnalistlarimiz etishib chiqa boshladi. 1883 yildan chop etnla boshlagan "Turkiston vnloyatining gazet" (TVG) o'zbek madaniyati, san'ati, adabiyoti bilan birga, tanqidning yuzaga kelishida muhim o'rin tutadi. Unda "O'sh shahri xususidagi risola" haqida bosilgan taqriz, aytish mumkinki, shu janrning bizdagi dastlabki namunalaridan biridir.

M.Shermuhammedov ham maqolalarining birida bu fojia haqida ijobiy fikrlar bildiradi, xalqni "Padarkush"ni o'qishga chorlaydi. "TVG"ning 1914 yil 71-sonida Mirmuhsinning "Sabzazor risolasi" nomli maqolasi e'lon kilinadi. Unda to'plam mundariyasi, qatnashgan shoirlar, ularning davr adabiy jarayonida tutgan o'rni haqida ma'lumotlar beriladi. Vasliy ijodiga bag'ishlangan maqola Mirmuhsinning tanqidchilik iste'dodidan darak beradi. Lekin "TVG" faoliyati davomida o'zbek adabiyoti, madaniyati, tanqidini yoritishga ahamiyat bersa-da, chor hukumatiga

sodiqligini unutmadi. Undagi aksar she'r va maqolalar N.Ostroumov "buyurtma"si bilan yozilib bosildi.

Bu davrga kelib, Turkistonda bir qator o'zbekcha gazetalar nashr etila boshlandi. "Taraqqiy", "Xurshid", "Shuhrat", "Sadoi Turkiston" kabi gazetalarning paydo bo'lishida M.Behbudiyning ustози, jadidchilik harakatining asoschisi I.G'aspirali tashkil etgan "Tarjumon" gazetasining ta'siri beqiyosdir.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbek adabiy tanqidi tarixini davrlashtirishdagi qaysi taniflarni bilasiz?
2. S.Sodiq tasnifini aytisng.
3. 1987 yilgi tasnif va uning xato va afzalliklarini ayting.
4. A.Rasulov va N.Xudoyberganovlar o'zbek tanqidi tarixini qaysi davrga bo'lib o'rganishni tavsiya etadilar?
5. Adabiy tanqidning shakllanishida matbuotning o'rni haqida gapiring.
6. Ilk o'zbek matbuot nashrlarini sanag.
7. XX asr boshida tanqidchilikda qanday janrdagi asarlar yaratildi?

5-mavzu: XX asr 20- 40-yillargacha bo'lgan adabiy tanqid

Reja:

1. Ijtimoiy-siyosiy holat.
2. Jadid tanqidchiligi.
3. Adabiy tanqidning mafkuraviylashuvi.
4. Cho'lpon va A.Qodiriy ijodiga adabiy tanqid munosabati
5. "Yo'qotilish yillari"

Tayanch so'z va iboralar: jadidchilar, sho'ro hokimiyati, adabiyotning mafkuraviylashuvi, badiiy-estetik tamoyil, tarixiylik tamoyili, yangi adabiyot, eski adabiyot, maqola, qaror.

Sho'ro hokimiyatining ilk davrida jadidchilik ta'sirida shakllangan ijodkorlar, jumladan, tanqidchilar adabiy jarayonda yetakchi mavqeni tutgan edilar. H.Olimjon yozganidek, bu davrda «ular (jadidlar- O.K.) butun kuchni madaniy-adabiy maydonga tashladi. Ular, taxminan, butun gazeta va jurnallarga o'rinlashib oldilar. Maktab-maorifning asosiy shaxobchalari ularning qo'lida qoldi. Adabiy maydon va adabiy tashkilotlarga o'z changallarini solib, ularni millatchilik mafkurasiga xizmat qildirdilar»¹⁷. Ko'chirmaning ohangi, ruhi H.Olimjonning jadidchilarga munosabatini namoyish etib turibdi va bizningcha, xuddi shu narsa muallifni xato xulosaga boshlaydi. SHO'ro hokimiyatining dastlabki yillarida jadidlarning adabiy jarayondagi etakchiligini faqat ularning o'z maqsadlarini amalga oshirish yo'lidagi yana bir harakati natijasi sifatidagina baholash unchalik to'g'ri emas. Albatta, bu davrda jadidlar kurash usullarini o'zgartirgan, biroq ular adabiy jarayondagi etakchilikni birovdan tortib olganlari yo'q. To'g'risi, adabiyot, matbuot, maktab-maorif sohalarida ularning o'rnini egallashi mumkin bo'lgan kuchning o'zi yo'q edi

¹⁷ Олимжон Х. Танланган асарлар.5 томлик. 5-том. - Т.:1972, 35- бет.

hali. Biroq sho‘ro tanqidchiligida shu oshkor haqiqatni ham inkor qilishga harakat qilishgan. Jumladan, H.Olimjon professor A.Sa‘diy bilan bahsla-sharkan, uni «inqilobgacha inqilobiy harakat bilan birga tug‘ilgan va shu inqilobiy harakatga katta kuch qo‘shgan, ishchilar ommasiga inqilobiy ruh bergan proletar adabiyotini yo‘qqa chi-qaradir» " deya tanqid qilgandi¹⁸. Holbuki, keyinroq uning o‘zi yozganidek: «O‘zbekistonda Sho‘ro adabiyoti faqat Oktabr to‘ntarishi natijasidagina yuzaga keldi. Oktyabrdan ilgari bizda bunday adabiyotni yaratishga imkon yo‘q edi»¹⁹. Biroq shu xulosaning ortidanoq H.Olimjon «sho‘ro adabiyotining birinchi namunalari Oktabr to‘ntarishining birinchi davrlaridayoq yaratila boshlandi» deb yozadi. Bu fikrga qo‘shilish qiyin. Chunki yangi adabiyotning dunyoga kelishi uchun muayyan tarixiy sharoit (yoki tarixiy hodisa)ning o‘zi etarli emas, shu sharoit ta’sirida shakllangan yangicha adabiy-estetik tamoyillarga tayangan yangi adabiy avlod-ning maydonga chiqishi zarur. H.Olimjon, umuman, sho‘ro adabiyotshunosligi tomonidan «sho‘ro adabiyotining birinchi namunalari» sifatida taqdim etilgan asarlar (masalan: Hamzaning «Boy ila xizmatchi» pesasi, «Ishchilar uyg‘on» she’ri; S.Ayniyning «Hurriyat marshi», «Baynalmilal marshi» sherlari; A. Avloniyning «Hurriyat marshi», «Ishchilar qulog‘ina» she’rlari va b.) esa, asosan, so‘llashgan jadidlar tomonidan yozilgan. Shuni ham unutmashlik kerakki, 1917 yilda qatorasiga ikkita to‘ntarishni boshdan kechirgan jamiyatdagi kayfiyat nafaqat so‘llashgan jadidlarga, balki barcha ziyolilarga muayyan ta’sir ko‘rsatgan edi. Bu ta’sirni, masalan, Cho‘lpon, Fitrat, A.Qodiriylarning shu ikki-uch yil oralig‘ida yozgan asarlarida ham sezish mumkin. (Masalan, Cho‘lponning «Sho‘rolar hukumati va sanoe’ nafisa», «Qizil bayroq», «Qizil baynalminal» kabi asarlari). Adabiyot maydonidagi mazkur holat jamiyatda mutlaq yakka-hokimlikka intilayotgan sho‘ro hukumatini—proletariat diktaturasini qoniqtira olmas edi. Shuning natijasi sifatida RKP(b) MKning 1925 yil 18 iyundagi «Partiyaning badiiy adabiyot sohasidagi siyosati haqida» nomli dasturiy qarori yuzaga keldi. Bu sho‘ro hukumatining adabiyotda diktatura o‘rnatish yo‘lidagi ilk qadami bo‘lib, mazkur maqsad ochiq ifodalangan ham: «Hozircha proletar yozuvchilarning gegemonligi yo‘q va partnya ularga gegemon bo‘lishdek tarixiy huquqlarini qo‘lga kiritishlarida yordam bermog‘i lozim»²⁰. E’tirof etish kerakki, qaror joriy adabiy jarayondagi holatni juda yaxshi bilgan holda ishlab chiqilgan. Jumladan, unda aytilishicha, proletariat inqilobdan ilgariyoq inqilobiy kurashning g‘oyaviy qurollarini ishlab chiqqan, kurashchi va rahbar kadrlarni etishtira bilgan, biroq madaniy jihatdan ezilgan bo‘lgani bois u «o‘zining badiiy adabiyotini, o‘ziga» maxsus badiiy shakl va uslubni ishlab chiqolmadi. Garchi hozirning o‘zida proletariat qo‘lida har qanday adabiy asarning ijtimoiy-siyosiy mazmunini belgilashning bexato mezonlari bo‘lsa-da, badiiy shaklga taalluqli barcha savollarga shu kabi aniq javoblari yo‘q». Shuning uchun ham ijodiy ziyolilarga munosabat masalasiga qarorda alohida e’tibor beriladi, ularni burjuaziyaning g‘oyaviy ta’siridan tortib olish va «inqilob xizmatiga safarbar qilish»ning muhimligi ta’kidlanadi. Garchi qarorda «yo‘lovchi» (poputchik)larga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish zarurligi aytilsa-da, ularning qimmatini

¹⁸ Шу манба. 35- бет.

¹⁹ Шу манба. 84-бет.

²⁰ Введение в литературоведение. Хрестоматия. Москва. 1988.

«adabiy texnika bobida mutaxassis» ekanliklari bilan belgilangan. Ya'ni, ular ham shu jamiyatning to'laqonli a'zosi, qolaversa, erkin yashashga haqli inson ekanliklari emas, proletar adabiyotini shakllantirishda yordami tegishi mumkinligi diqqat markazida turadi. E'tibor berilsa, shu qarorning o'zidayoq 30-yillar qatag'onining mudhish nafasi seziladi.

Ozod Sharafiddinov Oybekning bahsdagi ishtirokiga to'xtalib, uning fikrlari «adabiyotshunoslikdagi aqidaparastlik va vulgar sotsiologizmga qarshi kurashda, ijodkorlarni kaltaklardan, o'rinsiz zug'umlardan asrashda durustgina zamin bo'li-shi mumkin edi» deb yozadi. Biroq, afsuski, «partiya qo'lidagi muhim tarbiya qurollaridan biri» sanalgan sho'ro adabiy tanqidchiligi adabiyotning emas, avvalo, partiyaning manfaatlarini ko'zlashi lozim edi. Shu sababdan ham sho'ro davri tanqidchiligining Oybekning fikrlariga munosabati deyarli o'zgarishsiz qoldi.

Keltarilgan misollardan ko'rinib turibdiki, bahsda bildirilgan fikrlarga munosabat 60 yildan ziyodroq davr mobaynida tub o'zgarishga uchragan emas. Bu esa sho'ro davridagi tanqidchiligimizda 20-yillar sharoitida kurtak chiqargan va 1925 yil qarori ta'sirida barq urib yashnagan tamoyillar— adabiy asarni g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan baholash, bunda «yagona va eng to'g'ri» deya beshak qabul qilingan marksizm-leninizm ta'limotini bosh mezon qilib olish amaliyoti etakchi bo'lib qolganini (albatta, namoyon bo'lish darajasi, tarzi turlicha) ko'rsatadi.

Oktyabr to'ntarishidan keyingi dastlabki yillardayoq «yangi madaniyat, yangi adabiyot qanday bo'lishga kerak?» tarzidagi savollar o'rtaga qo'yilgan edi. 20-yillarning o'rtalaridan, xususan, 1925 yil qaroridan so'ng bu masala «proletar madaniyati», «proletar adabiyoti» shakllarida yana diqqat markaziga chiqdi. Shunisi e'tiborliki, bu masalada ham qarashlar turlichaligi, ko'pincha, bir-biriga zidligi kuzatiladi. Jumladan, shoir Oltoy o'zining «Er yulduzlari» she'riy to'plamiga yozgan so'ng so'zida inqilob «inqilobiy adabiyot tug'dirgan»ini ta'kidlarkan, «kuchli inqilobiy ruh bilan sug'orilgan yosh adabiyotchilarning hammasi «proletar adabiyotining xizmatchilari» otini olish haqiga butunlay muvaffaq bo'la olmagan bo'lsalar ham, oralarida shunga intiluv-chilar yo'q emas» deb yozadi. Oltoy bu fikrini keyincha aniqroq qilib ta'kidlaydi: «Hali bizda aytishga loyiq proletar adabiyoti yo'q, endi tuzilib boradi...» Aslida, Oltoyning bu fikrlari 1925 yil qaroridagi proletariat «o'zining badiiy adabiyotini, o'ziga maxsus badiiy shakl va uslubni ishlab chiqolmadi» degan fikrga monand edi. Biroq, bunga zid qarashlar ham mavjud edi. Masalan, Sotti Husayn fikricha, «Hozir bizda o'zbek proletar adabiyoti va uning vakillari bor. Buni inkor qilish proletar mavzuidagi maishiy madaniyatni inkor qilish bo'ladi». Qizig'i shundaki, S.Husayn bu xulosasining dalili sifatida «Ittifoq proletar yozuvchilari qurultoyi chor davrida mustamlaka bo'lgan joylarda ham proletar adabiyoti bor» deganini keltiradi. Holbuki, ilgariroq shu maqolaning o'zida u «Proletariat hokimiyatga chiqishi bilan o'z vaqtida madaniy-maorif ishi bilan shug'ullanishi lozim. Shu yo'sinda san'at va adabiyotni ham qaytadan qurg'usidir...» deb yozadi. Diqqat qilinsa, S.Husaynning fikrlaridan sho'ro davrida odatga aylangan «bajaramiz»chilik isi keladi: munaqqid endigina yaratishga kirishilgan narsani «bor!» deb raport beriladi go'yo. Munaqqidning fikricha, proletar adabiyoti sanalishi uchun «proletariatning sinfiy maqsadlarini o'z oldiga qo'ymoq» shart qilinadi. Haqiqatda bu o'z davrida ko'pchilik munaqqidlar

tomonidan u yoki bu yo'sinda e'tirof etilgan qarashdir. Biroq, o'zini proletar mavqeida turibman deb bilgan munaqqidlar «O'zbekistonda proletariatning o'zi sinf sifatida shakllanganmi?» degan savolni qo'yib ko'rmaydilar, ya'ni respublikadagi mavjud sharoitdan kelib chiqib emas, markazdan andoza olgan xolda faoliyat yuritadilar.

Fitrat tomonidan tuzilgan «O'zbek adabiyoti namunalari» (1927) majmuasining nashr etilishi bilan meros masalasidagi bahs yana qizidi. «Qizil O'zbekiston» gazetasi ketma-ket uchta sonida J.Boybo'latovning «O'zbek adabiyoti va chig'atoychilik» nomli nigilistik ruhdagi maqolasini e'lon qildi. Muallif adabiy merosni tamomila inkor qilish, majmuaning tuzuvchisi Fitrat va unga so'z boshi yozgan O.Hoshimni fosh etish kabi g'ayri ilmiy maqsadlarni ko'zlagani uchun ham maqolada ilmiy fikrlashdan ko'ra siyosiy-mafkuraviy dag'dag'a, tirnoq ostidan kir qidirish harakati, tanqid etikasidan tashqaridagi iboralar ko'proq o'rin olgan. Uning fikricha, mumtoz adabiyotimizning barcha namoyandalari— «diniy ma'naviyat va tasavvuf maslagining borib turgan vakillari», «chig'atoy nafis adabiyoti mazmun jihatidan tasavvuflik bilan, shakl jihatidan arab va forslik bilan sug'orilgan». J.Boybo'latovga ko'ra, «Chig'atoy shoirlari mutasavvuflar (uning tushunchasida bu so'z haqoratdek edi) xayolparastlar, simbolistlar va boshqalar», ulardan qolgan meros yangi adabiyotga hech narsa bermaydi. Bunga javob tarzida O.Hoshim «Adabiy meros va chig'atoy adabiyoti» nomli maqola e'lon qildi. Unda muallif haqli ravishda J.Boybo'latov maqolasini ilmiylikdan yiroq «Qo'pol bir feleton» deb ataydi. O.Hoshim adabiy meros masalasini bu yo'sin hal qilib bo'lmasligini, «eski adabiyot va madaniyat proletar adabiyoti va madaniyatini tuzish uchun asos» ekanini, faqat undan tanqidiy yondashgan holda foydalanish lozimligini ta'kidlaydi. Jumladan, munaqqid chig'atoy adabiyotida yuksak badiiy namunalar va chinakam san'atkor shoirlar bor, bular proletar shoirlarining badiiy mahoratini oshirishda muhim deb hisob-laydi. Aytish kerakki, O.Hoshim chiqishida xam 1925 yil qarorining izlari bor. Uning uchun o'tmish adabiyoti faqat shakl jihatidan ahamiyatli, unda «shakl mazmun ustidan hukm suradi». Shunga qaramay, O.Hoshim adabiy meros masalasida, adabiy merosni ko'r-ko'rona inkor qilish tendensiyasi kuchaygan sharoit nuqqai nazaridan, nisbatan to'g'ri va asosli mavqeda tura oldi. J.Boybo'latov maqolasidagi tahlil va baholash yo'sinini unga javob tarzida yozilgan «Yopishmagan gajaklar» nomli ochiq xatida Fitrat topib o'xshatadi: «Bizda bolalar orasida «Ko'zim ko'rmaydi» degan bir o'yin bor: bir bola ko'zini qattiq bog'lagandan keyin, qo'liga uzun bir tayoq olib, o'rtada turadi. Boshqalar uning oyog'ini olmoq uchun atrofdan hujum qiladilar. Tayoqli bola tayog'ini ko'tarib «ko'zim ko'rmaydi» deb, tez-tez aylanaberadir, tayoq kimga to'g'ri kelsa, shunga tegadir. Maqolani yozganda sizning qalaminigiz ham shul ko'zi ko'rmas bolaning tayog'iga o'xshagan: aylangan, aylangan, kimga to'g'ri kelsa, shunga tekkan, orada mening kitobim unutilgan...» Adabiyot tarixidan bexabar holda shu masalada bahs yuritgan J.Boybo'latovga qarata Fitrat «Siz adabiyot tarixining odami emassiz, maqolangiz esa tasodifiy bir hodisadir», deb yozadi. Muhimi, Fitrat chinakam olim sifatida bu da'voni quruqqina qayd etib qo'ymay, balki har jihatdan asoslab beradi. Jumladan, J.Boybo'latovning o'zi tanqid qilayotgan davrlashtirish masalasida bironta jo'yali taklifni berolmagani, Yassaviyni chig'atoy sho-irlari qatorida sanashi,

«shakl bilan vaznni bir-biridan ajrata olmagʻoni» kabilarni keltiradi. Fitrat maqoladagi tanqid yoʻsinining noxolisligini taʼkidlab koʻrsatadi. J.Boyboʻlatovning majmua bir yoqda qolib tuzuvchining «tarjimai holini tekshirishga» kirishgani, ayrim parchani matndan uzib olib tanqid qilgani, majmuaga kirmagan sheʼr tahlili asosida majmuaga munosabat bildirgani haqiqatan ham bunga asos beradi. Fitrat bu xil yoʻl «ilmiy bir harakat sanalmaydir» dsb yozganida toʻla haq edi.

Yuqorida aytilganlardan 20-yillar adabiy tanqidchiligi faqat gʻoyaviy kurashlardangina iborat boʻldi, degan xulosa chiqmasligi kerak. Tanqidchilar orasida oʻzining mafkuragagina emas, adabiyotga ham xizmat qilayotganini dildan his qilganlari koʻp boʻlgan. SHundaylarning saʼy-harakatlari bilan davr adabiy tanqidchiligida qator adabiy-nazariy masalalarni hal etish, boy adabiy merosni targʻib etish kabi maqsadlarga qaratilgan oʻnlab maqolalar yaratildi. Jumladan, Fitratning «Sheʼr va shoirlik», A.Avloniyning «Sanoiʼ nafisa», A.Saʼdiyning «Goʻzal sanʼat dunyosida» singari maqolalari; «Adabiyot qoidalari» (Fitrat), «Amaliy ham nazariy adabiyot darslari» singari qoʻllanmalar oʻzbek adabiyotshunosligida adabiyot nazariyasining alohida tarmoq sifatidagi shakllanishida muhim ahamiyatga ega boʻldi. Bu davrda eʼlon qilingan keng ommani oʻtmish adabiy merosi bilan tanishtiruvchi maqolalar ham, asosan, katta avlod tanqidchilari tomonidan yozilgandir. Fitratning «Chigʻatoy adabiyoti», «Muqaddimatul adab», «XVI asrdan soʻnggi oʻzbek adabiyotiga umumiy bir qarash», «Shayboniynoma»; A.Saʼdiyning «Chigʻatoy va oʻzbek adabiyoti ham shoirlari», «Yassaviy kim edi?», V.Mahmudning «Alisher Navoiy», «Navoiygacha turk adabiyoti», «Fuzuliy Bagʻdodiy», Toʻgʻrulning «Eski shoirlarimizdan Muqimiy» singari oʻnlab maqolalar, Fitrat tomonidan tuzilgan «Eng eski turk adabiyoti namunalari», «Oʻzbek adabiyoti namunalari» singari majmualar ayrim kamchilik va nuqsonlariga qaramay, xalqni oʻtmish adabiy merosiga yaqinlashtirishda juda katta ahamiyatga molik edi. Shunisi xam borki, bu maqollar oʻzbek adabiyotshunosligida oʻtmish adabiyotini tarixiylik prinsipi asosida tadqiq etish amaliyotini boshlab berdi, adabiyotshunosligimizda mustaqil adabiyot tarixi sohasining shakllanishiga asos boʻldi.

Yuqoridagicha yutuqlari ham borligiga qaramay, umuman olganda, 20-yillar adabiy tanqidchiligimiz tarixida «mavjud imkoniyatlarni yoʻqotish» davri boʻlganini aytish kerak. Chunki jadidchilik taʼsirida shakllangan oʻzbek adabiy tanqidchiligi bu davrda ayni kuchga toʻlgan, oʻzining butun kuchini adabiy-estetik muammolar tadqiqiga, badiiy didni tarbiyalash va badiiy tafakkurni oʻstirish maqsadiga qaratishi mumkin edi. Biroq, bu tanqidchilar voizlikdan endigina qutulgan paytda tanqid sohasida yangi mafkuraning voizlari etishgani, ikki tomon orasidagi gʻoyaviy (koʻpincha gʻayriilmiy va gʻayriadabiy) kurash isteʼdodli munaqqidlarimiz kuchining «oʻtin yorishga» sarf etilishiga olib keldi.

Savol va topshiriqlar

1. 1910 yillar oxirdagi adabiy tanqid holatini sharhlang.
2. Adabiyotning mafkuraviylashuviga nima asos boʻldi?
3. “Yoʻlovchilar” tushunchasini izohlang.
4. 1920 yillarda qaysi tanqidchilarni bilasiz?

5. Cho‘lpon ijodiga qanday munosabat bo‘ldi?
6. Qaysi tanqidchilar 1920 yillar ijodkorlarini qaysi maqolalarida tanqid qiladi?
7. A.Qodiriyga bo‘lgan munosabatni ayting.
8. Bu davrning adabiy tanqidiy nuqtai nazardan ijobiy tomoni nimada ko‘rinadi?

6-mavzu: Shu davrdagi adabiy-tanqidiy qarashlar

Reja:

1. Adabiy tashkilotlar haqidagi qaror va unga munosabat.
2. 30-yillar adabiy tanqidchiligida yetakchi xususiyatlar
3. Yangi tanqidchilarning shakllanishi.
4. Yetakchi tanqidchilaridan biri – Sotti Husayn.

Tayanch so‘z va iboralar: qaror, yushma, nafis adabiyot, mafkuraviylashish, partiyaviy hukmronlik, biryozlama yondasguv, badiiy-estetik tamoyil. Oybek, Sotti Husayn, Izzat Sulton, Homil Yoqubov.

1932 yil 23 alrelda VKP(b) MQning «Adabiy-badiiy tashkilotlarni qayta qurish to‘g‘risida»gi qarori qabul qilindi. Adabiy jarayonga bevosita va kuchli ta’sir o‘tkazgan omil bo‘lgani, ikkinchi tomondan, davr adabiy jarayonidagi hodisalar mohiyatini anglashda muhimligi uchun unga alohida to‘xtalib o‘tish joiz. Qarorning tushuntirish qismida shunday deyiladi: «Bundan bir necha yillar, avval, (ya’ni, 1925 yilda). yangi iqtisodiy siyosatning dastlabki yillarida, ayniqsa, jonlanib qolgan yot unsurlarning adabiyotda sezilarli ta’siri mavjud bo‘lgan, proletar adabiyoti kadrlari hali zaif bo‘lgan bir paytda, partiya proletar yozuvchilari va san’at xodimlarining mavq-eini mustahkamlash maqsadida adabiyot va san’at sohasida maxsus proletar tashkilotlarini tuzish va kuchaytirishga har tomonlama yordam bergan edi.

Hozirgi vaqtda, proletar adabiyoti va san’atining kadrlari etishib chiqishga ulgurgan, fabrika, zavod va kolxozlardan yangi yozuvchilar maydonga kirgan paytda, mavjud adabiy-badiiy tashkilotlar (VOAPP, RAPP, RAPMI va b.) doiralari endiyoq torlik qilib qoldi va badiiy ijodning keng quloqch yoyishiga to’sqinlik qilmoqda.

Mazkur holat bu tashkilotlarning sho‘ro yozuvchi va san’atkorlarini sotsialistik qurilish vazifalarini bajarishga safarbar qilish, jipslashtirish vositasidan alohida to‘garaklar doi-rasida cheklanganlikni yoyish vositasiga aylanib qolishi, zamonaning siyosiy vazifalaridan hamda sotsializm qurish ishiga xayrixoh yozuvchi va san’atkorlarning salmoqli guruhidan uzilib qolish xavfini yuzaga keltirmoqda»²¹. Mazkur sharoit hisobga olingan holda proletar yozuvchilari tashkilotlarini tugatish va «Sho‘ro hokimiyati platformasini qo‘llab-quvvatlovchi hamda sotsialistik qurilishda ishtirok etishga intilayotgan barcha yozuvchilarni tarkibida kommunistik fraksiyasi bo‘lgan yagona sho‘ro yozuvchilari ittifoqiga birlashtirish»ga qaror qilindi.

²¹ Введение в литературоведение. Хрестоматия.- М.: 1988, 62-с.

Aslida, sho‘ro hukumatining adabiyot sohasidagi siyosati uning ijtimoiy-iqtisodiy sohalaridagi siyosatidan, umuman, mamlakatdagi ichki siyosatidan andoza olgan hodda amalga oshirilgan. Tarixdan ma’lumki, fuqarolar urushi davrida tamom izdan chiqqan iqtisodiyotni tiklash uchun burjuaziyaning moddiy-texnik imkoniyatlaridan foydalanish zarurligi uchun NEP(yangi iqqisodiy siyosat) joriy etilgan, keyin, iqtisod biroz o‘ziga kelgach, NEP tugatilgan edi. 1925 yil qarori adabiyot sohasidagi NEP edi, bunda ham burjua yozuvchilaridan proletar adabiyotini yaratishda foydalanish maqsadi ko‘zlangan edi. Har qancha kamchiliklariga qaramay, 20-yillar adabiy jarayonida qarashlar turlichaligi (NEP davrida ko‘p ukladdi iqtisod bo‘lgali kabi) mavjud edi. Iqtisodiyotda yakka hokimlikka erishib bo‘lgan sho‘ro adabiyotdagi bu holatdan qoniqmas edi va 1932 yil qarori adabiyotda yakkahokimlikni egallash yo‘lidagi ilk qadam bo‘ldi: adabiyotdagi qarashlar turlichaligiga barham berildi.

Avval milliy respublikalarda, keyin ittifoq miqyosida tuzilgan Sovet yozuvchilari uyushmasi adabiyotdagi yakkahokimlikni amalga oshirish vositasi bo‘lib qoldi. Ittifoq Yozuvchilar uyushmasining 1934 yil avgustida o‘tkazilgan birinchi s‘ezdidayoq sho‘ro adabiyotining vazifalari aniq qilib qo‘yildi, nimani qanday tasvirlash, nimaga qanday munosabatda bo‘lish kabi muhim ijodiy masalalarda «sovet yozuvchilarini» bir xillashtiruvchi me’yorlar – sotsialistik realizm metodining asosiy prinsiplari ishlab chiqildi. O‘xshatish joiz ko‘rilsa, bamisoli ijodkorlarning bari bitta kolxozga birlashtirildi: nima ekish, qanday ekish, qachon ekish kabi masalalarni pravlenie hal qiladi, a’zolar ishlab bersa bas. Tarixdan bilamiz-ki, kolxozlar tuzilganidan so‘ng ko‘p o‘tmay «zararkunandalar bilan kurash», «Quloqlarni sinf sifatida tugatish» kabi tadbirlar ham bo‘lgan. Yozuvchilar «kolxozi»ning galdagi vazifasi ham shu xil tadbirlarni amalga oshirish bo‘lgani hozir barchaga ma’lum...

30-yillar adabiy tanqidchiligida (keyincha esa umuman sho‘ro adabiy tanqidchiligida) kuzatiluvchi yetakchi xususiyatlardan biri shuki, tanqid partiya-hukumat qarorlari, «Pravda», «Literaturnaya gazeta», «Literaturnyy kritik» singari markaziy nashrlarda bosilgan maqolalar (ayniqsa, redaksion maqolalar)ni tezkorlik bilan o‘zlashtirish va adabiy jarayonga tadbiiq etish yo‘lidan bordi²². Masalan, «Millatchilik va aksilinqilobchilik bilan kurash va o‘zbek proletar adabiyoti»²³⁴⁷ nomli ma-qolada «Qizil qalam» tashkiloti «fosh etiladi», uning «milliy istiqloqlolchilar» tomonidan egallab olingani va sho‘roga, kommunistik firqaga qarshi fikrlarning «adabiy jurnallarimiz orqali ko‘pchilikka tarqatilgan»i ta’kidlanadi. Mualliflar «buni o‘z vaqtida ocha olmaganligimizni, hushyor bo‘lmaganligimizni juda ham ravshan ko‘ramiz» deya e’tirof etarkan, buni «Qizil qalam» jamiyati va umuman O‘zbekistondagi adabiy harakatga firqa rahbarligi juda sust bo‘lgan»ligi bilan izohlaydilar. Bunday sharoit esa, mualliflar fikricha, «O‘zbekis-tondagi adabiy harakatni juda o‘tkir va sinfiy hushyorlik bilan qaytadan tekshirib chiqishni va adabiy tashkilotlarning ishlarida qat’iy burilish yasashni talab etadi. <...> Adabiyotimizda proletar mafkurasining har sohada ustunligini ta’min etmoq uchun,

²² Ўзбек совет танқиди тарихи. I том. - Т.: 1987, 160-163 б.

²³ Олимжон Х. Танланган асарлар.5 томлик.5-том. - Т.: 1972, 44-49 бет-лар. Мақола Миртсмир билан ҳамкорликда ёзилган

bundan so'ngra, firqa rahbarligini keskinlashtirib va o'tkirlashtirib qo'ymoq zarur». Ko'ramizki, maqola mualliflari adabiy tashkilotlarni qayta qurishning (yani, partiya qarorining) bugunda nechog'li zarurligini asoslash bilangina cheklanmay, qarorda aytilmagan bo'lsa-da, nazarda (asosiy maqsad sifatida) tutilgan «adabiyotga partiyaning mutlaq rahbarligi» masalasini o'rtaga qo'yadilar. Tezkorlik, hozirjavoblik, siyosiy hushyorlik shunchalik bo'larda!

H.Olimjonning «Sotsialistik realizmni egallash yo'lida» nomli maqolasida metodning mohiyatini ochib berishga harakat qilingan. Metodning chegaralarini aniq qilib belgilashga intilish u haqdagi nazariy fikrlar paydo bo'lgan vaqtlardan oq boshlangan ekan, bu esa uning ko'p o'tmay dogmaga aylanishi, adabiyot rivojiga to'sqinlik qila boshlashiga zamin hozirlagan. Maqolada ifodasini topgan metodga munosabat uzoq yillar mobaynida deyarli o'zgarishsiz qolgani ham bejiz emas: «Sotsialistik realizm turmushni sotsializmning yengish tendensiyasi nuqtai nazaridan qarab turib, haqqoniy ravishda to'la sabot bilan ifodalab beruvchi, davrimizning **talabiga birdan-bir mos bo'lgan haqiqiy san'at metodidir. U, faqatgina u hayotga qobil...**». Bizningcha, bu gaplarning zahirida «sotsialistik realizmdan boshqa har qanday metod yashashga qobil emas, yashashga haqli emas» qabilidagi fikrni bo'rtib turibdi.

30-yillar adabiy tanqidi haqida garipganda, adabiyotni mafkuraviylashtirish sho'rolar to'ntaruvidan keyinq yuzaga chiqqan bo'lsada, bu jarayon aslida Leninning "Partiya tashkiloti va partiya adabiyoti" maqolasi ta'sirida ancha ilgari boshlangan bo'lib, 20-yillarning o'rtalari, xususan, 1927 yildan o'zining dastlabki gurillash pallasiga kirgani va shu vaqtdan e'tiboran yildan-yilga o'zining talab va prinsiplarini kuchaytirib, chuqurlashtirib borganini qayd etish zarur. Bu holat butun sobik Ittifok adabiy jarayonida kechganidek, o'zbek adabiy tanqidchiligida ham o'zini ko'rsata bordi. Abdurahmon Sa'diy birinchilardan bo'lib, adabiy tanqidni davr mafkurasiga bog'lashga urinib, Hamzani "inqilobiy ruhdagi talant" deb baholashi bilan bu sohada namuna ko'rsatdi. Adabiyotni mafkuraviylashtirishda, ayniqsa, "Partiyaning adabiyot sohasidagi siyosati" (1925), "Adabiy-badiiy tashkilotlarni qayta kurish haqida"gi (1932) qarorlar dastur vazifasini o'tadi. Bu hujjatlarda yangi tipdagi yozuvchi va yangi tipdagi adabiyotni vujudga keltirish masalasi kun tartibiga qo'yildi, Ularda g'oya badiiy ijod bayrog'idir degan fikr asarni, ijodkor faoliyatini baholashda asosiy mezonga aylantirildi.

30-yillardan Oybek, G.G'ulom, M.Shayxzoda, H.Olimjon, Uyg'un, A.Qahhor, U.Nosir, A.Umariy ijodlari shiddat bilan o'sa boshladi. G'oyaviy-badiiy saviyasi turli daraja va yo'nalishdagi "Kecha va kunduz", "Sarob", "Qullar", "Dushman", "Qutlug' qon" kabi romanlar; "Ko'kan", "Jontemir", "O'ch", "Dilbar-davr kizi", "Navoiy", "Zaynab va Omon", "Oygul bilan Baxtiyor", "Norbo'ta" va "Naxshon" kabi poemalar; "Bemor", "O'g'ri", "Shum bola", "Yodgor" kabi hikoya va qissalar maydonga keldi. Komil YAshin, Umarjon Ismoilov, Nazir Safarov, Zinnat Fatxullin o'zlarining bir qator dramatik asarlarini yaratdilar. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi tashkil etildi. 1934 yil 7-11 martda uning 1-s'ezdi bo'lib o'tdi. S'ezdda Rahmat Majidiy unga rahbar etib saylandi. Butunittifok yozuvchilar s'ezdida (1934) sho'ro adabiyotining etakchi ijodiy metodi sotsialistik realizm ekanligi uzil-kesil belgilab ko'yildi. Keyinchalik yarim asrdan ortiqroq vaqt

mobaynida butun sho'rolar adabiyotining boshiga bitgan - ijodni ham, yozuvchini ham bir qolipga solishga intilgan, adiblar boshi ustida partiyaviylik va sinfiylikdan iborat tegirmon toshini aylantirgan - balo mana shu sotsialistik realizmdan boshlandi. "Literaturniy kritik" jurnali barcha respublikalar adabiy tanqidchiligiga "nazariy va amaliy yo'l ko'rsatuvchi "yo'lchi yulduzlik" vazifasini o'tay boshladi. Jurnalning, xususan, adabiy tanqidchilikni vulgar sotsiologizm asoratidan qutqarib qolish yo'lidagi intilishlari alohida diqqatga sazovor bo'lsa-da, yangi metod asoslaridagi partiyaviylik, xalkchilik, sinfiylik uchun boshlab bergan kurashlari, barcha milliy tanqidchilik, shu jumladan, o'zbek tanqidchiligida ham izchilik bilan davom ettirilib, badiiy adabiyotning erkin va haqqoniy taraqqiyotiga katta to'g'anoq bo'ldi, ko'pdan-ko'p iste'dodlarning nohak nobud bo'lishini tezlashtirdi,

Sotsrealizm hahida rus tanqidchiligida aytilgan fikrlar o'zbek tanqidiga aynan ko'chirib o'tkazildi. O.Hoshimovning "o'zbek sho'ro adabiyotining bir necha asosiy ijodiy masalalari", R.Majidiyning "Bolshevizmning buyuk san'ati uchun", H.Olimjonning "Sotsialistik realizmni egallash yo'lida", Oybekning "Sotsialistik lirika uchun" singari makolalarida sho'ro tuzumining badiiy adabiyotdagi siyosati yaqkol sezilib turadi. Lekin bu maqolalarda tanqidiy tafakkurda professional saviya chuqurlashib borayotganini ham sezmaslik mumkin emas. Bu maqolalarda adabiyotning sinfiyligi, g'oyaviyligi va partiyaviyligi masalasidagi xato va biryoqlamalikdan tashqari, so'z san'atining o'ziga xosligidan kelib chikib aytilgan asarlardagi ayrim yutuq va kamchiliklar to'g'ri ko'rsatilgan, shakl va mazmun, uslub va individuallik, xarakter va sharoit singari omillar dialektik birligi to'g'ri talqin etilgan holatlar ham yo'q emas edi.

30-yillardan adabiy tanqidda bolalar adabiyotiga e'tibor kuchaydi. Ayrim gazeta sahifalarida "Bolalar adabiyotiga diqqat qilingiz" rukni ham ochildi. H.Yoqubovning "Bolalar adabiyotining sifatini ko'taraylik", Shokir Sulaymonning "Bolalar adabiyoti to'g'risida", 3afar Diyorning "Bolalar kitobi hakida", Yusub Latifning "Zafarning ijodi haqida" kabi maqolalarida bolalar adabiyotiga oid muammolar ko'tarib chiqildi; qahramon, badiiy til, shakl masalalari konkret asarlar misolida tahlil etildi.

Bu yillar tanqididagi izlanishlar, ayniksa, "yangi inson" uchun olib borilgan kurashda namoyon bo'ldi. Chunonchi, Kashshof Trig'ulov "Nafis adabiyot jabhamizni sog'lomlash yo'lida" maqolasida ozod o'zbek xotin-qizlari va qizil askar qiyofasini yaratishga da'vat etsa, Sotti Husayn bol'sheviklar obrazini yaratishga chaqirdi, Oybek ishchi tuyg'ularini tarannum etishga chorladi. Bu fikrlar hozir qay jihatlari bilan bugun birmuncha eskirgan va kulgi tuyulsa-da, qahramon masalasida rang-baranglikka erishiga da'vat etish nuqtai nazaridan o'z davri uchun ahamiyati yo'q emasdi. Oybek G'.G'ulomning "Ko'kan" poemasi haqida gapira turib, asar syujetida "tirik chizgilar" etishmasligini, "sxematizm, yuzakichilik" mavjudligini alohida eslatib o'tadi. Bu "Ko'kan" ko'klarga ko'tarilib turganda, talabchanlik masalasida Oybekning katta jur'atini ko'rsatadi. Ayni vaqtda Oybekning yuqoridagi fikrlarida o'zbek tanqidchiligi bu asar haqida, tahminan 50 yildan so'ng etib kelajak qarashlarning - "Ko'kan"da zo'rma-zo'raki sinfiylashtirishdan iborat jarayonni aks ettirishda yo'l qo'yilgan sxematizmni e'tirof etish mujdalari ko'rinayotgandek bo'ladi.

Badiiy asarlarni tahlil etganda 30-yillar tanqidchiligi doim bir saviyada bo'lgani yo'q, albatta. Xususan, paydo bo'layotgan yangi asarlar tadqiqi, talqini va bahosida jiddiy qiyinchiliklarga duch keldi. Buni A.Qodiriyning "Obid ketmon" qissasi, A.Qahhorning "Sarob" romaniga munosabatlarda yaqqol ko'rish mumkin.

Bu davrning etakchi tanqidchilaridan biri Sotti Husayndir. U (1906-1942) o'z davridagi O'zbekistonning ko'zga ko'ringan adabiyot va madaniyat arboblari edi. U adabiy tanqidchi, dramaturg va publitsist sifatida ijod etdi. XX asr o'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi asoschilaridan biri sanaluvchi Sotgi Husayn matbuot va adabiyotga 20-yillarning oxirlari va 30-yillarning boshlarida kirib keldi. Bu davrda u Oybek, H.Olimjon, Uyg'un, Ziyosaid, Otajon Hoshim, Olim Sharafuddinov kabi zamondosh shoir, tanqidchi va publitsistlar bilan elkama-elka turib ijod kildi. O'zbek adabiyoti, tanqidchiligi, publitsistikasi, adabiyotshunosligining tug'ilishi, shakllanishi hamda muayyan tamoyillar qaror topishiga munosib hissa qo'shdi.

Sotti Husayn 1906 yilda Qo'qon shahrida mayda bakqol oilasida tug'ildi, yoshligida onasidan etim koldi. To'ntarishgacha o'gay ona qo'lida tarbiyalandi, shahardagi boshlang'ich yangi usul maktabida o'qidi. Qo'qonda tashkil topgan maktab-internatda tahsil oldi, jamoat va tarbiyaviy ishlarda faol katnasha boshladi. Yoshligidan adabiyot, matbuot, teatr ishlariga qiziqib, maktabda muvaffaqiyatli o'qish bilan birga u yerda havaskorlar drama to'garagi tashkil qildi, to'garak uchun 1-2-pardalik "Duoxon" va "Jaholat balosi" kabi qisqa-qisqa sahna asarlari ham yozdi. Ularni klubda o'zi sahnalashtirdi. U viloyat yoshlar qo'mitasi yo'llanmasi bilan Toshkentdagi O'rta Osiyo universitetiga yuborildi (1922). "Yosh leninchi" gazetasining muharriri sifatida (1927-28) jumhuriyat adabiy-madaniy hayotida sezilarli o'rin egalladi. Tahririyat qoshida navqiron yozuvchi va targ'ibotchilar to'garagi ochib, unda yoshlarning she'r, hikoya, ocherk, dostonlarining muhokama va munozaralarini uyushtirdi. Adabiy o'qish-o'rganish, havaskorlarning e'tiborli asarlarini bostirish, nashr qilish ishlariga bevosita yordam berdi.

Sotti Husayn qaerda, qanday vazifada ishlamasin, tanqidchi va yozuvchi bo'lish orzusidan kechmadi, butun hayotini ana shu orzu orqasidan quvish bilan o'tkazdi. Adabiyotga qiziqish unda juda erta boshlandi: 16-18 yoshdayok qator bir pardali pesalar yozdi. Keyin ko'proq adabiyot va san'at nazariyasi bilan mashg'ul bo'ldi. Badiiy ijod nazariyasi bilan shug'ullanish davrning xarakterli xususiyatlaridan biri edi. Oybek, H.Olimjon, Uyg'un, Oydin, Botu kabi keyinroq mashhur yozuvchi bo'lib tanilgan ijodkorlar o'z faoliyatining boshida faol tanqidchi sifatida ham maydonga chiqdilar. "U vaqtlarda O'rta Osiyo respublikalarida yozuvchi bilan adabiyotshunos orasida qat'iy chegara yo'q edi. Sotti Husayn, masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani haqida adabiy-tanqidiy asar yozish bilan bir qatorda pesalar yozdi. Shoir Oybek ham Abdulla Qodiriy haqida ilmiy tadqiqot ishi ("Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li") yozdi"²⁴. Sotti Husayn uchun hayotning bosh maqsadi adabiyot, adabiyotni o'rganish, unga xizmat qilish va uni xalk xizmatiga bo'ysundirish edi. U yosh o'zbek adabiyoti haqida "Ko'rmana"

²⁴ Иззат Султон. Сотти Хусайн ҳақида бир неча сўз / Сотти Хусайн. Танланган асарлар. Т. 1974 -1.6.

egalari to'g'risida" (1929), "O'zbek adabiyotining hozirgi masalalari" (1930) kabi makolalar yozdi. "O'tkan kunlar"(1929) romani xususida turkum maqolalar va ular asosida kitob, o'zbek teatri madaniyati haqida rang-barang taqriz va maqolalar hamda ular zaminida "O'zbek teatri"(1929) nomli asar yozdi. O'zi rahbarlik qilgan gazeta qoshidagi yosh ijodkorlar to'garagining birinchi to'plami "Ko'rmana"ga yozgan so'zboshisida keyinchalik o'zbek she'riyati, dramaturgiyasining etakchi namoyandalari bo'lib etishgan Mirtemir, Komil Yashin, Sobir Abdulla va boshqalarning dastlabki ijod namunalarini istiqbol nuqtai nazaridan to'g'ri baholadi. Vaqtli matbuotda uning ovozi Olim Sharafuddinov, Otajon Hoshim, Abdurahmon Sa'diy kabi yirik adabiyotshunoslar va tanqidchilar ovozi orasida baralla eshitilib turdi. Lekin shu bilan birga u o'sha yillar adabiyotshunosligi va tanqidchiligidagi RAPP xatolari ta'siridan qutulib keta olmadi. Bu, ayniksa, A.Qodiriyning "O'tgan kunlar" tarixiy romaniga munosabatida ochiq ko'rinadi. Buni Sotti Xusaynning o'zi ham tan olgan edi.

Sotti Husayn o'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi, dramaturgiya masalalari, rus klassik va qardosh xalqlar yozuvchi va shoirlari haqida "O'zbek dramaturgiyasiga umumiy bir qarash", "15 yil ichida o'zbek sovet adabiyoti" (1939), Gogolning "Uylanish" pesasi o'zbek sahnasida" (1936), "Rustaveli tarjimasi haqida"(1939), o'zbek klassik va hozirgi adabiyot vakillari: Navoiy, Muqimiy, Hamzalar, ularning bosib o'tgan hayot va ijod yo'llari, dunyoviy va demokratik hamda sovet adabiyotidagi o'rinlari hamda ahamiyati haqida maqolalar yozdi. Ayniqsa, Navoiy yubileyi munosabati bilan yozilgan "Navoiy va Nizomiy", Muqimiy va Hamza ijodi bo'yicha "Muqimiy to'g'risida"(1938), "Hamza Hakimzoda Niyoziy"(1940) asarlari o'z davri uchun muhim ahamiyatga ega bo'lganidek, hozir ham, o'z davri bilan izohlanuvchi ayrim cheklanishlarni hisobga olmaganda, qimmatini yo'qotmagan.

Sotti Husaynning, ayniksa, H.H.Niyoziy asarlarini birinchi bor to'plab nashr qilishi, unga kirish maqola tarzida ilmiy ocherk yozib, Hamzaning o'zbek prozasi, dramaturgiyasi, poeziyasi taraqqiyotidagi o'rniga baho berishi uni O'zbekistonda hamzashunoslikning asoschilaridan biri darajasiga ko'tardi, Hamza ijodi haqida to'g'ri ijobiy fikrlar aytish bilan bir qatorda, uni sho'roviy o'zbek adabiyotining yalovbardori qilib ko'rsatish tamoyili ham S.Husaynning shu makolasidan boshlangan, deyish mumkii.

Sotti Husayn tanqid maydoniga zamon munaqqid oldiga ko'ygan vazifalarni butun mas'uliyati bilan tushunishga harakat qilgan, ana shu mas'uliyat hissini sira yo'qotmagan, oldidagi murakkab va mushkul vazifadan bosh tortmagan tanqidchi va madaniyat arbobi edi.

Sotti Husayn "Ijodiy yo'limiz" maqolasida adabiyotning badiiy saviyasi masalasiga alohida to'xtaldi. "Materialni (ya'ni hayot materialini) ishlab chiqmasdan turib, tuzukkina badiiy-adabiy asar tayyorlab chiqarish mumkin emas. Shuning uchun badiiy ravishda bir shaklga solish masalasi katta o'rin tutadi. Nimani yozish, nimani tasvirlash masalasi qanday yozish masalasidan ajralmaydi. Shuning uchun

nimadan yozish kerak degan masalanigina hal qilmasdan, qanday yozish masalasini ham hal qilishimiz kerak”²⁵.

Tanqidchi maqolada boshlovchi yosh yozuvchilar turmushni, badiiy "suvsratlab berish"ga alohida ahamiyat qaratishi lozimligini, tajribali adiblar esa "realizm asosida chuqur ruhiy ta'sir bilan shug'ullanishni asosiy vazifa" bo'lmog'i kerakligini ta'kidlaydi.

Maqolaning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, madaniy merosga turlicha qarashlar avj olib turgan, ba'zilar uni butunlay inkor etib turgan bir davrda Sotti Husayn ham Otajon Hoshim kabi uni yoqlab chiqadi va undan o'rganishga da'vat etadi: "O'sishda asosiy yo'limiz realizmdir. Bizga boshqa yo'l to'g'ri kelmaydi. Realist klassik yozuvchilardan o'qishimiz kerak. Ba'zi o'rtoqlar zaharlanib qolamiz deb klassiklardan qo'rqadilar. Bizning eski merosdan qochishimiz mumkin emas". Shu tariqa Sotti Husayn klassiklar kim, ulardan nimani va qanday o'rganish kerakligi haqida fikr yuritib, L.Averbaxning klassiklarga bergan ta'rifini keltiradi. Ko'rinadiki, Sotti Husayn o'z maqola va taqrizlarida nafakat o'zbek adabiyotini, balki rus va jahon xalklari adabiyotini xam yaxshi bilgan. Sotti Husayn "Tanqid masalasi" degan kichik bir maqolasida tanqidga ikki narsaning farqiga borish kerakligiga diqqatni qaratadi: "1. O'qib fikr, berish va 2. Jiddiy tanqid. Bu ikkovi bir-biriga aloqador bo'lsa ham ayriladigan masalalardir".

Sotti Husayn "san'at, shuningdek, adabiyot tanqidsiz yuksala olmasligini ta'kidlar ekan, o'z davri tanqidining kamchiliklarini ham aniq ko'rsatdi: "tanqidchilarning og'machiliklari, savodsizliklari, san'at yog'idan asarga qimmat bera olmasliklari, do'q bilan qarashlari, tanqid orqali ko'mak qilish o'rniga qo'mondonlik etishlari" kabi kamchiliklarni oradan yo'qotish masalalariga e'tiborini karatadi. "Hozir o'zbek adabiyotidagi tanqidchilikni to'xtatmay oborishimiz kerak. Lekin yuzaki yozish, suyuq yozish, yalqovlik qilib, jiddiy ishlamasdan yozishga qarshi ko'tarilishimiz lozim". Degani fikrlari bugungi kun uchun ahamiyatli. Biroq, maqolada munaqqid tanqidga o'sha davr talabicha-markscha nuqtai nazardan qaraganini ham aytib o'tish o'rinlidir.

Lekin, 1931 yilda tanqidchining "O'tkan kunlar" nomli tanqidiy kitobi nashr etildi. Sotti Husayn yo'l qo'yan xatolarning eng kattasi - uning Abdulla Qodiriy ijodiga va asosan "O'tkan kunlar" romaniga vulgar sotsiologik baho bergani bo'ldi. Bu vulgar sotsiologik bosim asosida esa, partiyaning mafkura, sinfiylik, dunyoqarash masalalaridagi xato va biryoqlama qarashlarini, yoki yanada aniqroq qilib aytganda, zug'umini o'tkazish yotishini ko'rish qiyin emas. Shu o'rinda, davr adabiy tanqidida g'alati bir paradoks ko'zga tashlanishini ta'sidlash o'rinlidir. Ya'ni masalan, Sotti Husayn ayrim masalalarida, nazariy jihatdan aytilganda, tanqidning o'zi haqida ham (do'q urish, buyruq berish noto'g'riligi), asar badiiyati xususida ham ("asarga san'at yog'idan qimmat berish" zarurligi) to'g'ri fikrlarni ilgari surgani xolda, konkret asar tahliliga kelganda bu nazariy fikrlarnin amaliy tasdig'i ko'rinmay qoladi. Uning "O'tkan kunlar" haqidagi mulohazalari buning yorqin dalilidir. Munaqqid yozuvchi go'yo faqat burjuaziya mafkurasinigina aks ettira oladi

²⁵ Сотти Хусайн Танланган асарлар.Т.: 1974.-Б. 89.

deb qisoblaydi. Nazariyada shu "ta'limot" ta'siriga tushgan S.Husayn "o'zbek burjuaziyasi muhitida yashagan A.Qodiriy ijodidan faqat burjuaziya ideologiyasini" axtardi. Abdulla Qodiriy yosh tanqidchining bu jiddiy kamchiligini o'z vaqtida afsus bilan kayd etgan edi. U Sotti Husaynning bunday kamchiliklarini "uning yoshligiga va tajribasizligiga havola qilmoq lozimdir", deb izohlagan edi. Bu buyuk A.Qodiriy bag'ri kengligiga yorqin misol bo'la oladi.

Shuni xam ta'kidlash joizki, S.Xusayn "O'tkan kunlar" romanidagi nomavjud kamchiliklarini tanqid qilganida ham yozuvchining ulkan talant egasi sifatida o'zbek adabiyoti rivojidadagi tutgan o'rnini xech qachon rad etmadi.

Yangi o'zbek tankidchiligi asoschilaridan biri bo'lgan Sotgi Husayn maqolalari va kitoblarida aytilgan fikrlar, asarlarga berilgan baholarning hammasi bir tekisda to'g'ri bo'lavermadi.

30-yillarning ikkinchi yarmidagi adabiy tanqidchilikning zamonaviy adabiyotga munosabatdagi passivligi sezilib qoldi. Bu yillarda ba'zi asarlar yuzasidan munozaralar bo'lib o'tganini qayd etish kerak. Ana shunday o'tkir baholardan biri A.Qahhorning "Sarob" romani yuzasidan bo'lib o'tdi. 1934 yilda yozilgan asar dastlab mukofotlandi. 1939 yilda esa unga bag'ishlangan muhokamalar, munozaralarda toza do'pposlandi. Shu yilning 14 iyunida Fanlar komitetida boshlangan munozara uch kun davom etdi. Disputga O'zbekiston Kompartiyasining mas'ul xodimlari rahbarlik qildilar. Bahslarda yozuvchi, shoir va tanqidchilardan Sh.Sulaymon, Uyg'un, Yu.Sultonov, R.Majidiy, H.Yoqubov, X.Rasul, N.Oxundiy, X.Musaevlar faol ishtirok etdilar. Romanni keng tahlil etuvchi asosiy ma'ruza YU.Sultonovga topshirilgan edi. U asarga umuman ijobiy baho beradi. Birok unda salbiy qahramonlar ijobiy kahramonlarga nisbatan kengroq va chuqurroq yoritilganini ta'kidlab: "Hatto turmushdagi reaksiya kuchlar tasvirlanganida ham ularning ma'lum progressiv kuchlar qarshisida kaqshayotganligi bilinib tursin va u progressiv, rivojlanadigan, engilmay turgan kuchlar ko'rinib tursin. O'shandagina turmushni to'g'ri va to'la anglay olamiz", degan sotsialistik realizmning etakchi koidalaridan birini ilgari surdi.

Yu.Sultonov pozitsiyasining ojiz tomoni o'sha davrning talabi sanalgan ijobiy qahramonni birinchi o'ringa qo'yish kerakligida ko'rinadi. Tanqidchi A.Qahhorning voqelikni tasvirlashdagi ijodiy prinsipini e'tiborga olmadi. Qizig'i shundaki, bahsning aksar ishtirokchilari ma'ruzadagi bu kamchilikni tushunib etmaydilar, uni deyarli ma'qulladilar. Natijada asarga va,ayniqsa, yozuvchining g'oyaviy-badiiy maqsadiga noto'g'ri, biryoqlama baho berishlar boshlandi.

Savol va topshiriqlar

1. Adabiy tashkilotlar haqidagi hukumat siyosati qaysi rasmiy manbalarga asoslangan.
2. Bu qarorga adabiy jamoatchilikning munosabati qanday bo'ldi.
3. 30-yillar adabiy tanqidchiligida yetakchi xususiyatlarni ayting
4. Bu davrda qaysi tanqidchilar shakllandi.
5. Sotti Husayn haqida ma'lumot bering.
6. Sotti Husayniyng yetakchi asarlari qaysilar?

7-mavzu:XX asrning 40-70-yillardagi adabiy tanqidchilik

Reja:

1. Davrning ijtimoiy-siyosiy tasviri.
2. Jahon urushi yillari davri ytanqidchiligi
3. Urushdan keying ikkinchi qatag'on davri.
4. Tanqidda yangi yo'nalishlarning paydo bo'lishi.
5. H.Abdusamatov faoliyati haqida.
6. Xulosa.

Tayanch so'z va iboralar: sovet mafkurasi, hamzashunoslik, qahhorshunoslik, yashinshunoslik, nazariy masalalar, shakl va mazmun birligi, obraz va obrazlilik, ijtimoiylik, bolalar adabiyoti.

XX asrning 40-70 yillari adabiy tanqid tarixida 1) ikkinchi jahon urushi 2) 2 qatag'on davri 3) ilqlik davri kabi kichik bo'laklarga ajratilib o'rganiladi. Lekin bu tasnif shartli bo'lib, unda 40-41 yillardagi, aniqrog'i 30 yillarda boshlangan siyosiylashuv, partiya humkronligi va sinfiylik talablari tanqida yanada kuchaydi. SHuning bilan birga realistik qarash kengroq quloq yoza boshladi. To'g'ri u sovet mafkurasi, sotsrealizm nomi ostida keldi. Lekin sof metodologiya sifatida realizm ham yashadi. Bularni biz A.Qahhorning urushdan oldingi yillardagi hikoyalari, Mirtemir she'rlari, Oybek ijodi misolida kuztishimiz mumkin. Biroq, ular kam edi.

Ikkiinchi jahon urushi va undan keyingi yillarda O'zbekiston hayotidagi ijtimoiy - iqqisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy va ma'rifiy yo'nalishdagi barcha ishlar g'alaba maqsadlariga buysundirildi. Har bir milliy respublikada Vatanni ulug'lash va fashizmni fosh etish badiiy adabiyotning bosh mavzusiga aylandi. Adabiy tanqid ham bor kuchini ana shu yo'nalishdagi asarlar tahliliga qaratdi. Urush tufayli sobiq Ittifok ichkarisidagi evakuatsiya qilingan olimlar bu yillarda respublikamizda turli fanlar, shu jumladan, filologiya va sharqshunoslik fanlari rivojiga katta hissa qo'shdilar. O'rta Osiyo davlat universiteti (hozirgi O'zMU) niig filologiya va shark fakultetlarida yetuk mutaxssislar dars berdilar, iqtidorli yoshlarni tarbiyalashga munosib hissa qo'shdilar. 1943 yilda O'zbekistonda Fanlar Akademiyasi tashkil etilishi respublikada adabiyotshunoslik fani rivojining jadallashuviga ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Adiblar urushning ilk kunlaridayok insonparvarlik va ona Vatanga muhabbat ruhi bilan yo'g'rilgan qalb so'zlarini e'lon qildilar.

Urush davrida o'zbek adabiyoti o'z tarixiy taraqqiyot yo'lida yangi bosqichga ko'tarildi. Bu davrga kelib, u keng miqyoslarga chiqdi. O'zbek adiblarining asarlarini tatar, ozarbayjon, qozoq, ukrain, belorus, rus va boshqa tillarga tarjima qilish faollashdi. Bu borada N.Ivashev, S.Somova, S.Lipkin, M. Sal'e, L.Penkovskiy, V.Lipko va boshqalar barakali mehnat qildilar. S. Ayniy, Oybek, G'.G'ulom, H.Olimjon, A.Qahhor, Uyg'un, Mirtemir, M.Shayxzodalarning salmokli asarlari dunyoga keldi. Zamonaviy asarlar qatorida tarixiy asarlarga e'tibor kuchaydi.

Davrga monand badiiy obrazlar tizimida o'zgarish, yangilanish vujudga keldi. Bu davrda Ona, Ota, Farzand, jangchi, yor, tarixiy Vatan obrazlari talqini yanada boyidi. Urush, ayniqsa, muhabbat va sadoqat mavzulari mohiyatini chuqurlashtirdi. Bu yangilanishlar tanqid e'tiboridan chetda qolmadi. 1943 yil dekabrda Moskvada

o'zbek adabiyoti va san'ati kunlari bo'lib o'tdi. H.Olimjon, Oybek, I.Sultonovlarning "O'zbek xalqining adabiyoti", "O'zbek adabiyoti", "Katta imtihon" singari makolalarida, bir tomondan, bosib o'tilgan yo'lga qiskacha yakun yasaldi, ikkinchi tomondan, o'zbek adabiyotining urush davridagi ahvoli tahlil etildi.

Tanqid bu davrdagi badiiy asarlarga, ayniqsa, hayotga ta'sir ko'rsatishi nuqtai nazaridan e'tibor berishga intildi. Yana yozuvchi va shoirlarning o'zlari munaqqid sifatida maydonga chiqdilar. H.Olimjon, Oybek, G'.G'ulom, Yashin, Shayxzoda, Uyg'un bilan bir safda Zafar Diyor, Amin Umariy, Shuhrat, Hamid G'ulom singari yangi avlod vakillari ham adabiy jarayonda faol ishtirok eta boshladilar.

Urush davridagi iqtisodiy qiyinchiliklar bois matbuot va nashr ishlaridagi cheklanish tufayli bu yillarda tanqidiy maqolalarning bosma shaklidagi ko'rinishlari o'rniga adabiy tanqid og'zaki, muhokama tarzidagi shakllar bilan to'ldirishga intildi. Urush davrida folklor namunalari tadqiq etilgan qator ishlar dunyoga keldi. Atokli folklorshunos olim H. Zaripovning "O'zbek folklorida qahramonlik va vatanparvarlik" maqolasi bunga misol bo'ladi. Urush davrida folklor asarlarini o'rganishda, **bir tarafd**an, sof filologik maqsadlar nazarda tutildi, **ikkinchi tarafd**an esa, folklor namunalari o'rganish va tashviq etish bu yillarda davrning asosiy ruhi va maqsadlariga uyg'unlashtirildi. **Uchinchi**dan, folklor zamonaviy ijodkorlarga tarixiy Vatan o'g'lonlarining qahramon qiyofasini yaratish, asarlar xalqchil fazilatlarini terandashtirish, chuqurlashtirishda o'ziga xos ta'sir kuchiga ega edi. Xalq og'zaki ijodi namunalari o'rgangan o'zbek folklorshunosligi va tanqidi mana shu uch fazilatni namoyish qilish orqali bu davrda zamon bilan hamqadam borishga intildi, zamonaviylik uchun kurash olib bordi. M.Shayxzoda Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan "Shirin va Shakar" dostoniga bitgan so'z boshi-maqolasida dostonning zamonaviy ahamiyatini ochib berdi.

Adabiy tanqid og'ir sharoitlarga qaramay, zimmasidagi vazifalarni bajardi, Bu davrda muammoli maqolalar, umumlashtiruvchi tadqiqotlar nisbatan ozaydi, lekin taqriz faollashdi. To'g'ri, tanqidchilik ba'zan asarni pafos, mazmun, g'oya, hozirjavoblik nuqtai nazaridan baholashga berilib ketib, bu masalalar asarning umumiy badiiy fazilatlarini, xarakter yaratish san'ati singari muammolar bilan chambarchas bog'lanishda talqin etilmagan holatlar ham bo'ldi.

Urushdan keyin adabiyot va san'atni rivojlantirishga maxsus e'tibor berildi, ammo bu ish "partiya rahnamoligida" olib borildi. Partiya e'lon qilgan qarorlar badiiy adabiyotni rivojlantirishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsa-da, mohiyatan, va uning doimo hurlikka moyil qismatida salbiy rol o'ynadi. Bu davrda S.Ayniy, Oybek, A.Qahhor, Oydin, P.Tursun kabi adiblar badiiy ijodda yanada faollashdilar, nasrning deyarli barcha janrlarida xilma-xil asarlar vujudga keldi. Nasr avtobiografik, memuar xarakteridagi badiiy asarlar bilan boyidi. Bu davrda o'zbek adabiyotiga, Asqad Muxtor, Said Ahmad, Shukrullo, Ramz Bobojon, ko'p o'tmay, Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov kabi ko'plab yangi ijodkor kuchlar qo'shildi. "Sovet voqeligi" adabiyotning asosiy tasvir ob'ekti bo'lib qoldi. Tarixga murojaat etib ham zamonaviy asar yaratish mumkinligini yozuvchilar tushunar edi, biroq adabiyotni boshqargan ba'zi rahbarlarning bu masalada biroz esankirashi ayrim tanqidchilarga ta'sir ko'rsatdi. SHu bois tarixga murojaat ba'zan zamonaviylikdan qochish deb baholandi. Bu davr adabiy tanqidchiligida badiiy jihatdan ancha

baquvvat asarlarni kamsitgan holda badiiy jihatdan ancha zaif asarlarga, ularning faqat mazmuni, g'oyasi tufayli, kommunist obrazidagi balandparvozliklar sabab ortiqcha baho berish hollari ro'y berdi. Shu davrdagi ana shunday qator asarlar davlat mukofotiga sazovor deb topildi va ishga tanqidchilik ham o'z hissasini qo'shdi. 50-yillarning ikkinchi yarmidan, xususan, shaxsga sig'inish oqibatlari fosh etilgandan boshlab, urushdan keyingi dastlabki o'n yillikda yo'l ko'yilgan jiddiy nuqsonlar tuzatila boshlandi.

1948 yilda (1941 yilda o'tkazilishi lozim bo'lgan, biroq urush tufayli ortga surilgan –Y.Q.) Alisher Navoiyning 500 yillik yubileyi keng nishonlanishi munosabati bilan qator maqola, to'plam va tadqiqotlar nashr etildi. O'zbek adabiyotshunosligida mumtoz merosni atroflicha o'rganish va tekshirish ishlarining jonlandi. S.Ayniy, Oybek, G'afur G'ulom, Shayxzoda, A.Sa'diy, V.Zohidov, V.Abdullaev, I.Sulton, H.Yoqubov. G'.Karimov, Hodi Zarif kabi o'zbek adabiyoti tarixining bilimdonlari safiga A.Hayitmetov, M. Yunusov, A.Qayumov, L.Qayumov, N.Mallaev, X.Rasulov, S.Qosimov, H. Razzoqov, S.Aliev, T.Sobirov kabi iste'dodli kuchlar kelib qo'shildi. Ular ham mumtoz, ham zamonaviy adabiyot vakillari ijodi va muammolar haqida tadqiqotlar yaratdilar.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davr o'zbek tanqidi yangi boskichga ko'tarilishida yosh kuchlar faollik ko'rsatdilar. Ularning ijodiy faoliyati xilma-xil kechdi. Ilmiy-tadqiqotlari xarakteri ham, tanqidagi izlanishlari saviyasi ham turlicha bo'ldi. «Og'irlik markazi»ni ko'tarib borish Homil Yoqubov, Sharof Rashidov, Sarvar Azimov, Sodiq Qosimov, A. Olimjonov, T. Sobirov qatoriga Hafiz Abdusamatov, Sobir Mirvaliev, S.Mamajonov kabi tanqidchilar kelib qo'shildi. Bu avlod vakillari ichida 2010 yillarga qadar adabiyotshunoslik va tanqidchilikda faol ijod qilib, o'z tengdoshlarining oldingi saflarida borganlardan biri bu Hafiz Abdusamatovdir. U 1925 yilda tug'ildi, O'rta Osiyo davlat universiteti filologiya fakultetini tugatib, aspiranturada tahsil oldi. Dramaturgiya muammolarini tadqiq etib, nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. 1952 yildan O'z R FA Til va adabiyot institutida katta ilmiy xodim sifatida faol ish olib bordi. Institut sho'xalaridan biriga rahbarlik kildi. 1964-1966 yillarda O'zbekiston Madaniyat ministrining birinchi o'rinbosari bo'lib ishladi. H.Abdusamatov faoliyatida Abdulla Qahhor bilan Komil Yashin hayoti va ijodini o'rganish katta o'rin tutadi. U o'zbek adabiyotshunosligining tarkibiy qismlari qaxxorshunoslik va yashinshunoslikka asos solgan tadqiqotchilardan hisoblanadi. Ayni chokda, u ilk bor o'zbek dramaturgiyasida konflikt muammosini va o'zbek adabiyotida satira masalalarini keng ilmiy planda tadqiq qilgan yirik olimdir. Shularning o'ziyoq olim ijodi rang-barang ekanini ko'rsatadi.

O'zbek dramaturgiyasida konflikt masalasiga doir (1954) birinchi yirik asarida muallif A. Qaxhorning «Shohi so'zana», K. Yashinning «General Rahimov», N.Safarovning «Sharq tongi», Uyg'unning «Navbahor», Tuyg'unning «Muhabbat» asarlaridagi yutuqlar va kamchiliklarni atroflicha tahlil qildi.

Bu davrda Oybek, G' G'ulom, H.Olimjon hayoti va ijodiga bag'ishlangan alohida tadqiqotlar maydonga keldi. Homil Yoqubov G'.G'ulom, Oybek ijodi haqida, H. Abdusamatov esa A. Qahhor hayoti va ijodi haqida faol ish olib bordi. Olimning o'nlab maqolalari bosilib chiqdi, muttasil ijodiy izlanishlar samarasi

sifatida 1960 yili «Abdulla Qahhor hayoti va ijodi haqida ocherk» nomli yirik monografiyasi chop etildi. Baʼzan asar badiiyatini yetarli tushunmaslik va ayrim sxematik illatlardan holi boʻlmasa-da, tadqiqotda A. Qahhorning sermazmun va serqirra ijodi, adabiyotimiz tarixida tutgan oʻrni tadqiqotchi tomonidan keng va atroflicha koʻrsatib berildi. Nainki, 1950-1960, 1960-1970 yillarda ham A. Qahhor asarlarini turli yoʻnalishlarda tekshirish H. Abdusamatov ijodining markaziy oʻrinlaridan birini tashkil kildi.

U ikki jildlik «Oʻzbek sovet adabiyoti tarixi ocherki» 1961-1962), uch jildlik «Oʻzbek sovet adabiyoti tarixi» 1968-1972) nomli fundamental tadqiqotlar yuzaga kelishiga munosib hissasini qoʻshdi. Uning «Oʻzbek sovet satirasining baʼzi masalalari» nomli tadqiqoti (1960) oʻzbek adabiyotidagi hajv muammolariga bagʻishlangan kitoblarning birinchisi sanaladi. Hamza, S. Ayniy, A. Qodiriy, Gʻ. Gʻulom, A. Qahhor hajviyotini keng miqyosda tadqiq qilgan olim 1968 yilda «Oʻzbek sovet satirasi masalalari» nomli navbatdagi yirik kitobini nashr etdi. 1968 yili H. Abdusamatov «Oʻzbek sovet adabiyotida satira» mavzuida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi uchinchi Plenumida (1956) adabiyotshunoslik va adabiy tanqid masalalari maxsus muhokama qilinib, tanqiddagi yuzakilikning umumadabiyotimiz ravnaqiga salbiy taʼsir etayotgani, bu hol, ayniksa, hayotni boʻyab tasvirlashga moyil asarlarni tahlil etib, baholashda koʻzga tashlanayotgani taʼkidlandi. Keyingi yillar sheʼriyatida, xususan, ritorika va madhiyabozlik kuchayib borayotgani haqida asosli fikrlar aytili.

Davr tanqidining muhim xususiyati nazariy masalalarga katta oʻrin berilishida koʻrinadi. Toʻgʻri, aksar fikrlar sotsialistik realizm metodi muammolarining talqini sifatida kechdi va, tabiiyki, ularning maʼlum qismi va ularda ilgari surilgan ayrim qarashlar bugun eskirdi. Lekin lirika muammolariga bagʻishlangan bahs 50-yillar oʻrtasidagi oʻzbek tanqidchiligining muhim hodisasi sifatida baholanishga arzigulikdir. Undagi, ayniksa, H. Yoqubovning "Lirikada konflikt", Ozod Sharafiddinovning "Lirika haqida mulohazalar" kabi maqolalari misolida tanqidiy tafakkurda jiddiy oʻzgarish namunalari namoyon boʻldi.

Bu davrdagi oʻzbek tanqidi haqida gapirganda, avvalo, Oybekning "Oʻzbek sovet adabiyoti yuksalishda", S. Azimovning "Oʻzbekistonda adabiy tanqidchilikni rivojlantirishga doir baʼzi masalalar", A. Olimjon va P. Tursunning "Adabiy tanqidchilikni yuksak darajaga koʻtaraylik", V. Zohidovning "Yosh tanqidchilar haqida", singari maqolalarini eslamaslik mumkin emas. Ularda professional tanqidchi uchun zarur boʻlgan fazilatlarni egallash yoʻlida munaqqidlar oldiga qator dolzarb vazifalar qoʻyildi. Bu yillarda, shuningdek, hozirgi zamon oʻzbek poeziyasi, dramaturgiyasi, bolalar adabiyoti, muayyan sanʼatkorlar hayoti va ijodi, adabiy aloqalar va oʻzaro taʼsir, tarjimachilik sanʼati haqidagi qator tadqiqot, risola va maqolalar vujudga keldi.

Savol va topshiriqlar:

1. Davrning ijtimoiy-siyosiy hayotini tasvirlang.
2. Bu davrni qaysi bosqichlarga ajratish mumkin?
3. Jahon urushi yillari davri ytanqidchiligining yetakchi xususiyatini ayting.

4. Urushdan keying ikkinchi qatag'on davrida qanday salbiy holatlar yuz berdi?
5. Bu davr tanqidida qaysi yangi yo'nalishlarning paydo bo'ldi?
6. H.Abdusamatov faoliyati haqida gapirib bering.
7. Bu davr adabiy tanqidining yetakchi jihatlarini bilasizmi?
8. Bu davrda faolliyat yuritgan tanqidchilardan kimlarni bilasiz?

8-mavzu: 40-70-yillar tanqidchiligidagi yangilanish

Reja:

1. Shu davr tanqidchiligida zamonaviylik, g'oyaviylik va badiiylik masalalari.
2. Adabiy tanqidda obraz, qahramon muammolari.
3. "Konfliktsizlik nazariyasi" muammolari.
4. Bu davr adabiy tanqidida tipiklik masalasi.

Taynch so'z va iboralar: Zamonaviylik, g'oyaviylik, badiiylik, konflikt, tipiklik, lirika, drama, epik asarlar, "konfliktsizlik nazariyasi", sxematizm, qolip, salbiy qahramon, ijobiy qahramon, sinfiylik.

40-70 yillar davr tanqidchiligida zamonaviylik, g'oyaviylik va badiiylik masalalari. Zamonaviylik davr tanqidchiligining dolzarb muammolaridan biriga aylandi. Urush yillarida adabiyot davr taqozosi bilan o'tmishga keng murojaat qilgan, tarixiy va vatanparvarlik mavzulari asosiy o'rinni egallagan, binobarin, nemis bosqinchilariga qarshi kurashni tasvirlash, ya'ni xalqning jangovar o'tmishini badiiy gavdalandirish orqali ozodlikni ulug'lash, o'zgaga qaram bo'lmaslik, vatanparvarlik g'oyalariga e'tiborni kuchaytirish zaruriyati tug'ilgan edi.

Zamonaviy mavzudagi asarlar saviyasi bir xil emasligi darhol ko'rinib qoldi. Zamonaviy hayotni yuzaki, bir tomonlama talqin etish natijasida muayyan sxemalar vujudga kela boshladi. Tanqidchilik bunga e'tibor berdi, ammo diqqatni ko'proq ishlab chiqarish mavzusidagi asarlarga qaratib, biryozlamalikka yo'l qo'ydi. "Ishlab chiqarish mavzusida" yozilgan asarlarning eng o'jiz tomoni g'oyaviy mazmunni badiiy teran ifodalab bera olmaslikda ko'rindi. Ularning aksariyati hayotiylikdan, turmush murakkabliklaridan mahrum bo'lib, badiiy xarakterlar o'rnini ishlab chikarish muammolari egalladi. Asar qahramonlari ko'pincha brigadir, ishchi yoki o'qituvchi bo'lib, ularda qat'iyat, yuksak insoniy fazilatlar o'rniga sovet mafkurasi asosida fikr yuritadigan, turli muammolarni partiya yordamida hal etaman deydigan personajlar bo'lib, natijada asarlar bir qolibdagi, sxematik tus ola boshladi. Tanqid muayyan asar tasvir ob'ektining yangiligiga e'tiborni qaratgan holda, zamonaviy voqelikni badiiy o'zlashtirishdagi ijodiy prinsiplar ham yangilanishi lozimligini boshda ko'p ham tushunib yetmadi. E'tibor qilingan o'rinlarda esa, yangi voqelikning ko'proq tashqi belgilarini aks ettirgan bir qadar bo'sh, yuzaki va jo'n asarlarni ham maqtashga berilib ketdi. Tasvirdagi voqelikning yangiligi va shu asosda "dolzarb" fikrni aytishga intilishining o'ziyoq asar badiiyligi va qimmatini belgilay olmasdi, albatta. San'at asari chuqur g'oyaviylik va yuksak badiiylilikning o'zaro uyg'unligi bilan tirik. G'oyaviylik badiiylilikdan tashqarida mavjud

bo'lolmaydi. Adabiyotda chinakam zamonaviylik badiiy novatorliksiz kechishi mumkin emasligini anglab yetilgach, tanqidchilikda asta-sekin novatorlik muammosiga e'tibor kuchayib bordi. Voqelikning muhim, xarakterli jihatlarini ko'rsatish bilangina emas, badiiy kashf etish orqaligina badiiy asarning zamonaviyligini ta'minlash mumkinligini anglashga bu davr o'zbek tanqidchiligi erishishga intilgan muhim marralardan biri bo'ldi va ana shu marraga intilishdagi xususiyatlarda uning ijobiy va zaif tomonlari namoyon bo'la bordi. Masalan, 50-yillarda yozilgan Asqad Muxtor (Opa-singillar), O'lmas Umarbekov, Pirmqul Qodirov (Uch ildiz), Sunnatilla Anorboev (qissa va romanlari), Said Ahmad ("UFQ"ning dastlabki qismi, Yozyovonda yozilgan ocherk va hikoyalari)da g'oyaviylik badiiyligidan oshib, zamonaviylikning o'zi asar markaziga chiqdi. Natijada asarlarning badiiy saviyasi tushunib ketdi.

Zamonaviy mavzuga e'tibor berishning favqulodda kuchayishi bilan ba'zi bir noxush tamoyillar ham ko'rindi. Ayrim tanqidchi va yozuvchilar chiqishidagina emas, hatto yirik jurnallarning bosh maqolalarida ham zamonaviy mavzu o'tmish mavzusiga keskin qarama-qarshi qo'yildi, o'tmishni tasvirlovchi san'atkorlar "kurashchi bo'lolmaydi" deyishgacha borildi²⁶. Natijada Oybekning "Navoiy" romani keskin tanqid qilindi. Asar yo'qotilishi va adibni uyushmadan chetlatishga borildi. Oybek ishdan haydaldi, M.Shayxzoda, Shuhrat tarixiy asarlaridagi "xatoliklari" uchun qamaldi.

Tanqid "zamonaviylik" va "zamonaviy mavzu" tushunchalarini talqin etishda ham turli yo'llardan bordi. Lekin, barcha nuqsonlardan qat'iy nazar, asarga badiiylilik masalasida talabchan munosabatda bo'lish yildan-yilga kuchaydi. Tanqid asarlarni faqat zamonaviy mavzuda yozilgani uchungina maqtash tamoyilidan qutula bordi.

H.Yoqubov o'zining "Abdulla Qahhor novellalari" turkum maqolalari-da g'oyaviylik va badiiylilikning uyg'unligi masalasiga jiddiy e'tibor berdi. U A.Qahhorning dastlabki hikoyalaridagi kamchiliklar – siyosiy va'zxonlik, publitsistik nutq keyingi bosqich asarlarida tez barham topganligini, adib hikoyada, ayniqsa, san'atkor mahoratini yaxshi egallab borayotganini, hayotni bayon orqali ko'rsatish emas, obrazlar orqali yoritib berayotganini ta'kidladi. Adib hikoyalarining badiiyligini ta'minlaydigan ikkinchi bir xususiyati ularning favqulodda ixcham, lo'nda tuzilishidadir deb hisobladi. Tanqidchi A. Alimuhammedovning "Abdulla Qahhor hikoyalarida psixologik tasvir" maqolasida yozuvchi asarlari badiiyligini belgilashda eng muhim omillardan biri qahramonlar ruhiy dunyosining teran aks ettirilishidir degan xulosa chiqardi. Bu maqolani A.Qahhor ijodi va mahorati nuqtai nazaridan maxsus yoritilgan o'zbek tanqididagi dastlabki qarashlardan biri deb baholash mumkin.

Bu davr tanqidi badiiy ijodning siyosatdan chetda turishiga qarshi keskin kurash olib borishga intildi va o'zining bu masalaga munosabatda hamon cheklanishga yo'l kelayotganini ko'rsatdi. Ayni vaqtda bu masala talqinida ba'zan mazmun shakldan, shakl mazmundan ajratib qaralgan hollar ham ro'y berdi. Shaklga alohida e'tibor beruvchilar ba'zida shaklbozlikda ayblandi. Natijada badiiy shakl muammolarini o'rganish, unga e'tibor ma'lum darajada ikkinchi o'ringa surib qo'yildi. Adabiyotda

²⁶ Шарқ юлдузи. 1959. №7. - Б.5

shakl mazmun bilan shu qadar uzviy bog'langanki, uni mazmundan ajratish mazmunning o'zini rad etishga olib boradi yoki, aksincha, mazmunni shakldan ajratish shaklni inkor qilishga olib keladi. Shu nuqtai nazardan yo'l qo'yilayotgan biryoqlamaliklar, taqrizlardagi xatolar, ayrim maqolarda ko'rsatib o'tildi.

Oybek "Bizga asarning g'oyaviy mazmunini ochib berish bilan bir qatorda, asarning badiiy to'qimasini ham konkret analiz qiluvchi tanqid kerak, toki yozuvchi o'z asarining musbat jihatlari bilan birga jamiki kamchiliklarini ham yaqqol ko'ra olsun", degan edi yosh yozuvchilar kengashida qilgan ma'ruzasida (1947, 14 avgust). Ulkan adib va adabiyotning bilimdoni Oybekning bu fikrlari adabiy jarayonga ta'sir ko'rsatmay qolmadi, albatta, Bu davr adabiy tanqidi, shuningdek, sxematizmga, vulgar sotsiologizm qoldiqlari sifatida ba'zan ko'rinib turuvchi ayrim dogmatik qarashlarga qarshi kurash olib borishga to'g'ri keldi. "SHark yulduzi"da yozilganidek, "Ba'zi tanqidchilar asarning g'oyaviy mazmunini chuqur tekshirmasdan, uning badiiy formasiga tegishli baho bermasdan, faqat uning mazmuni yaxshi bo'lgani uchun maqtaydilar, asarning mundarijasini aytib berish bilan kifoyalanadilar". Eng muhimi, asar zamonaviyligiga badiiy teranlik bilan bog'lab baho berishga intilish davr tanqidchiligining jiddiy izlanishlar va samarali yo'lida borayotganini ko'rsatadi.

Adabiy tanqidda badiiy konflikt, qahramon, tipiklik muammolari. Ma'lumki, haqiqiy san'at va adabiyotda qanday bo'lishidan qat'i nazar qahramon obrazini yaratishning tayyor qolipi yo'k, bo'lishi ham mumkin emas. Har bir ijodkor o'z iste'dod yo'nalishi va darajasi, borliqni, hayotni, insonni idrok etishdagi individual qarashlari, maqsad va ideali asosida qahramon obrazini yaratadi va ana shu yo'ldagi o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqa ijodkordan farq qiladi. Shu ma'noda bu davrda asar qahramoni, xususan, ijobiy qahramon obrazi unday yoki bunday bo'lishi kerak, asarda, albatta, ijobiy yoki salbiy qahramon bo'ladi, sho'ro jamiyati kishisi fazilatlarining o'zida umumlashtirgan tipik qahramonsiz sho'ro adabiyoti bo'lishi mumkin emas, asar markazida, albatga, kommunist yoki ishchi obrazi turishi, rus kishisi obrazi bo'lishi, ular, albatta, o'zbekka aql o'rgatishi yoxud yo'l ko'rsatishi kerak qabilidagi fikrlar aytilgan va shunday yo'l tutgan adabiy tanqid jiddiy xatolarga yo'l qo'rganini bugun anglab yetayapmiz, ammo o'sha davrda bunday fikrlarni aytish zamon tanqidchiligining yetakchi tamoyillaridan biri edi. Shu ma'noda davr tanqidchiligida qator roman, qissa va dostonlardagi qahramonni jo'n, yuzaki, bir tomonlama talqin qilishlar: ayrim sxematik xarakterlarga; syujet va kompozitsiyadagi ba'zi qoliplarga; hayotiy ziddiyatlar xaspo'shlanib, to'siqlarning osongina engib o'tilishiga; hatto qahramonlar xatti-harakatlari ishonarli emasligidan qat'iy nazar ularni va pirovardida umuman asarni ijobiy baholash tanqidchilikda muayyan muddat oddiy bir hol sifatida kechdi. Bu kamchiliklardan qutula borish asnosidagina tanqidchilik o'zining jamiyat va adabiyot oldidagi mavqeini mustahkamlashi mumkin edi.

Qahramonlarni yaxshi-yomonga yoxud ijobiy va salbiyga ajratish, badiiy asarda qahramon timsolidagi shu xususiyatlarni keskin ziddiyatda tasvirlash, binobarin, tanqidchilikning ham masalaga shu nuqtai nazardan yondashuvi uzoq yillar davomida hukm surib keldi. Masalan, asqad Muxtorning "Buxoroning jin ko'chalari", Hamid G'ulomning "Mash'al" romanlarida kommunist va milliy

ozodlik vakillari keskin farqlanib, xalqning milliy qadriyati toptalgan tasvirlar ko'p uchraydi. Masalan, tanqidchi A.Alimhammedov "Usta G'iyos" haqida ba'zi mulohazalar" maqolasida qahramonda tipik odamga xos "yaxshilik" va "yomonlik"larni topa bilish Mirmuhsinning asosiy yutug'idir", deb yozgan edi. Bu yo'nalishdagi xatolar sekin-asta bartaraf etila bordi. Xususan, tanqidchilik adiblardan qahramonlarni butun murakkablikda, ichki olamidagi ziddiyatlarni xaspo'shlaymiz ko'rsatish zarurligini talab qila boshladi.

Ijobiy qahramon haqidagi bahslarda "ideal qahramon" masalasi ham ko'tariladi. "Oyda xam dog' bor" deganlaridek, xar bir eng ijobiy, eng ideal bo'lib ko'zga tashlanadigan odamda ham qandaydir juz'iy kamchiliklar uchrashi tabiiy. Demak, kamchiliksiz odam yo'q. Gap o'sha kamchiliklarni ko'rsatish zarurligi yoki nozarurligida, ularning qahramon ifodasidagi tabiiy va hayotiylikida, hayotiy haqiqatni badiiy haqiqat darajasiga ko'tarila bilishida. Tanqid bu tushunchalarga birmuncha keyinrok - jiddiy izlanishlar natijasida yetib kelindi.

Adabiy tanqid yaratilayotgan ijobiy qahramon obrazining bo'rttirib ko'rsatilishini talab etishi natijasida, mumtoz adabiyotdagi ijobiy qahramonlarni kamsitish kayfiyatiga ham uchradi.

A.Qahhorning "Sarob" romanida ijobiy obrazlar bo'lsa-da, ular ikkinchi darajalidir deya asardagi bu muammoni noto'g'ri talqin qilish hollari ham bo'ldi. Keyinchalik bu fikrlar asossizligini adabiy jamoatchilik anglab etdi.

Urushdan keyingi o'zbek tanqidida har bir asar markazida ijobiy qahramon bo'lishini shart deyilgan talab ancha kuchli edi. Aslida, - bu biryoqlama, noto'g'ri talab edi. Chunki hayot ham, inson ham murakkab. U faqat yaxshi yoki faqat yomondan iborat bo'lmasligi mumkin. Inson hayotda qanday bo'lsa, shunday, bor murakkabligi bilan adabiyotda aks etishi kerak. SHu o'rinda adabiy tanqidning lirik qahramonga, ya'ni she'riyatda harakat qiladigan va juda ko'p hollarda lirik qahramon bilan bir vaqtda shoir aytmoqchi bo'lgan fikrni o'zida tashiydigan obrazlarga munosabatini eslatib o'tishga o'rinnidir. "Bir qator taqriz va maqolalarda lirik asarlar, she'riy to'plamlar u yoki bu darajada tahlil qilindi, shu munosabat bilan ijobiy lirik qahramon xususida gap ochildi, turli-tuman mulohazalar bayon etildi. Bu borada lanjlik, ruhiy bo'shanglik, fikriy sayozlik va mavhumlik, quruq ritorika va madhiyabozlik kabi nuqsonlarni keskin, shafqatsiz tanqid qilish kuchayib bordi. Bu hol lirik qahramon yaratishning ob'ektiv va sub'ektiv jihatlariga nazar tashlashga olib keldi"²⁷, deb yozganida M.Qo'shjonov haq edi.

Turmushning ilg'or tamoyillarini, hayot uchun zarur bo'lgan tomonlarini o'zida aks ettirgan, kelajak uchun to'siq bo'ladigan illatlarga qarshi shafqatsiz kurashuvchi qahramonlar obrazini yaratish bu masalaning ob'ektiv jihat. Lekin bu qonun emas. Hayotdagi qahramon faqat shu nuqtai nazardangina tasvirlinishi shart emas. Bu masala ijodkor mahoratiga bog'liq. Zero, hayotda yuqoridagi yo'nalishga teskari ruhdagi qahramon bo'lishi ham mumkin. Uni ham tasvirlashga muallif haqli. Bu o'rinda ham etakchi muddao yozuvchi maqsadi va uning badiiy namoyon bo'lish darajasi va yo'nalishidir. Demak, masalaning sub'ektiv jhati ham bor. U shoirning o'zi, ya'ni uning qahramon haqidagi nuqtai nazari, yaratgan obrazi. Demak, lirik

²⁷ Ўзбек совет адабий танкиди тарихи. - Б 321

obraz mohiyat e'tibori bilan shoir tafakkurining keng va teranligini, yo'nalishi, qalbining, ruhiy olamining boyligini ko'rsatuvchi bir ko'zgudir. Qahramonga munosabatda tanqidchilikda ideal, nuqsonsiz qahramon obrazini yaratishni shart qilib qo'yish hollari ham uchradi.

Shu tariqa, ijobiy qahramon masalasi bu davr tanqidi diqqat markazida turdi, munozaralar adabiyotda yangi-yangi izlanishlarga uchradi. Bu davrda "konfliktsizlik nazariyasi"ning mohiyati ochib tashlandi, hayotga qarama-qarshilik qahramonlarni ziddiyatlari turmushni kurashsiz tasvirlash, zamonamiz qahramonlarining bir tomonlama va ruhiy olamini yuzaki, "ura-uralar" fonidagina ko'rsatish tamoyillari keskin tanqid qilindi. Sho'ro jamiyati bo'lsa ham, uni batamom kamchiliklarsiz ko'rsatish, mutlaq titrog'i yo'q jamiyat sifatida talqin etish xatodir -degan fikrga kelishning o'zi hayotda olg'a tashlangan qadamlardan biri, tanqidchilikda bu fikrning adabiy jarayonga tadbik etila boshlanishi esa, tanqidiy tafakkurning bir bahya olg'a siljishi edi. K.Yashin o'zining "Ulug' kanal" operasi librettosida xalq turmushini kurashsiz, ziddiyatlarsiz ko'rsatib, jiddiy g'oyaviy-badiiy xatolikka yo'l qo'rganini o'zi e'tirof etdi.

I.Sulton, H.Yoqubov, B.Imomov, H.Abdusamatov, S.Azimov kabi olimlarning ishlarida konfliktsizlik nazariyasi keskin tanqid qilindi. H.Yoqubov so'zlari bilan aytganda, "konfliktsizlik nazariya" sini ilgari surgan ayrim tanqidchilar yozuvchi kamchiligining chuqurlashuviga ta'sir ko'rsatdilar, turmush haqiqatini bo'yab, silliqlab ko'rsatish tegirmoniga suv quydilar. U V.Zohidovning qator maqolalarida "konfliktsizlik nazariyasi" himoya qilinganligini tanqid qiladi. Bu nazariya tanqid qilingan ishlardan yana biri H.Abdusamatovning dramaturgiyada konflikt masalalariga bag'ishlangan (1954) kitobidir. Unda urushdan keyin yaratilgan dramalar konflikt muammosi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi, aniq misollar asosida "konfliktsizlik nazariyasi"ning zararli oqibatlari ko'rsatiladi.

"Konfliktsizlik"ning yana bir ko'rinishi "yuzaki ziddiyatlar"ni to'qib chiqarishda namoyon bo'ldi. I.Rahimning "Hayot buloqlari" romanida konfliktni bo'shashtirish oqibatida sxematizm kelib chiqqanini tanqidchilar to'g'ri ko'rsatib berdilar. Badiiy konflikt asar o'zagida yotar ekan, u g'oyaviylikka chambarchas bog'liq va ko'pincha, ular bir-birlarini belgilaydilar. Zotan, hayotni ziddiyatsiz, kurashsiz aks ettirish haqiqatdan ko'z yumish, san'at asarini haqiqiy g'oyaviylikdan mahrum etish hisoblanadi.

Yuzaki, faqat xo'jako'rsin uchungina, omma ko'zini shamg'alat qilish uchun asarga kiritilgan konfliktlar tanqidchilar e'tiboridan chetda qolmadi. Bunday konflikt soxta, mayda-chuyda, ko'pincha anglashilmovchilik asosigagina qurildi. Hayotiylikdan mahrum, o'ylab chiqarilgan bunday ziddiyatlar va faqat konflikt emas, umuman, asarni butunisicha chippakka chiqarishi tanqidchilar tomonidan asoslab ko'rsatildi. Konfliktsizlik muammosi faqat epik yoki dramatik asarlargina emas, barcha tur va janrlarga ham xos ekanini, soxta ko'tarinkilik, ma'nosiz optimizm, binobarin, voqealarni yuzaki tasvirlash, hodisa va faktlarni quruq bayon qilish bilan cheklanish she'riyatda ham ko'zga tashlanishini M.Qo'shjonov to'g'ri ta'kidladi.

Konfliktsizlik muammosi, dastlab, dramaturgiya, so'ng nasriy asarlar tahlilida jiddiy qo'yildi. Ma'lum vaqtgacha lirika bu umumiy harakatdan chetda qoldi. Sababi lirikada konfliktning o'ziga xosligi, hatto, lirikada konflikt bo'lishi - bo'lmasligi

ko'pchilik munaqqidlarni ikkilantirib turdi. "Hatto ayrim shoirlar adabiyotning konfliktli bo'lishi haqidagi talab faqat drama yoki epik asarlargagina taaluqlidir, "lirikada konfliktning bo'lishi shart emas", deb chiqdilar. Bunday qarashlar adabiy ijodga ham ta'sir ko'rsatmoqda va natijada lirikada voqelikni bo'yab, yaltiratib tasvirlovchi ko'pgina she'rlar vujudga kelmoqda"²⁸, deb yozdi O.Sharafiddinov.

Bu davr adabiy tanqidi tipiklik masalasiga ayrimcha e'tibor berdi. Bahslarda turli-tuman fikrlar aytili, har xil nuqtai nazarlar bayon qilindi. Bu borada, ayniqsa, L.Qayumov salmoqli tadqiqotlar yaratdi. "Badiiy adabiyotda tipiklik problemi", "Tipiklik va badiiy mahorat" maqolalari shular jumlasidan bo'lib, ayrim hollarda ularda tipiklik bilan individuallik orasidagi bog'lanish zaif asoslanganligi sezilib turadi.

Tipiklik – keng va ko'p qirrali nazariy muammo. Bu borada adabiyotshunoslik va tanqidchilikda ko'p bahslar bo'ldi. Ba'zi birovlar uni noto'g'ri talqin etdi, ayrimlari yuzaki tushundi, boshqa birlari esa uning ba'zi tomonlariga kuchli urg'u berib, boshqa jihatlarini e'tiborda tutmadi. Bu xildagi turli-tumanlik ko'pgina maqolalarda ko'rindi, ayniqsa, B.Rahmonovning "Yurak sirlari" asari atrofidagi bahslar jarayonida yaqqolrok ko'zga tashlanadi.

Tipiklik haqidagi qator ilmiy-nazariy qarashlar, ularning nozik estetik jihatlarini o'z qimmatini saqlab qoladi, albatta. Biroq marksistik ta'limotning bilish nazariyasiga chambarchas bog'lab qo'yilgan hamda sho'ro zamonidagi mafkuraviy-siyosiy manfaatlariga bo'ysundirilib ilgari surilgan qator nuqtai nazar va prinsiplar o'z ahamiyatini yo'qotganini eslatish o'rinli bo'lur edi.

She'riyatda konflikt kabi tipiklik ham o'ziga, xos ravishda namoyon bo'ladi. Lirikaning epos va drama turlaridagi asarlariga nisbatan jonli jarayon va tipik sharoitni ko'rsatish imkoniyatlari xiyla cheklangan. SHu boisdan lirik qahramon tipik sharoitni o'zida mujassam etgan holda voqe bo'ladi, u orqali biz aniq tarixiy voqelik va hodisa anglaymiz, qonuniy mohiyatini tasavvur etamiz, O'sha yillarda konflikt kabi tipiklikni noto'g'ri talqin etish qator lirik asarlarga munosabatda yaqqol ko'rindi. "Konfliktsizlik nazariyasi" ta'sirida hayotiy ziddiyatlardan holi "bezakli qahramonlar" paydo bo'ldi. Tipiklikni bir tomonlama, yuzaki tushunish natijasida "lirik qahramon" hamisha baxtli, saodatli bo'lishi lozim, uning uchun qayg'u, o'kinch, zorlanish, mashaqqat "tipik emas", deguvchilar ham bo'ldi. Oqibatda dardsiz, haroratsiz, ehtirolardan mahrum, siyqa, yaltiroq, soxta ko'tarinki she'rlar va lirik qahramonlar ko'payishiga yo'l ochib berildi. Tipiklikni o'sha davr mafkurasi qobig'ida tushungan tanqidchilarning maqolalari bugun eskirdi.

O'zbek adabiyotshunosligi va tanqidi yuqorida e'tirof etilgan nuqsonlari bo'lsa-da, bu davrda o'z tarixiy taraqqiyoti yo'lining yangi bosqichiga o'tdi. Uning tadqiqot ob'ekti kengaydi, hayotiy masalalarga yaqinlashuvi chuqurlashdi. O'zbek adabiyoti tarixini tadqiq etishga e'tibor kuchaydi, ko'tarib chiqayotgan muammolari rang-baranglashdi. Adabiyot-shunoslik Alisher Navoiy va undan keyingi davrdagi san'atkorlar hayoti va ijodini monografik yo'sinda tadqiq qilishda jiddiy yutuqlarga erishdi. XX asr o'zbek adabiyotining mashhur namoyandalari hayoti va ijodini ayrim muammolar, adabiyot taraqqiyotining bosqichlari monografik yo'sinda

²⁸ Шарафиддинов О. Замон. Қалб. Поэзия. -Т.: 1962 - Б.63

o'rganilgan va tadqiqotlar paydo bo'ldi. Bu yo'nalishda o'ndan ortiq tanqidiy-biografik ocherk vujudga keldi. Badiiy ijodning fundamental muammosi - realizm xususidagi ilmiy izlanishlarning natijalari e'lon kilindi.

Adabiyotshunos va tanqidchilar safi yangi kuchlar xisobiga kengaydi. Adabiy tanqidning adabiy jarayon bilan aloqasi sezilarli ravishda kuchaydi. Tanqidchilik she'riyat, nasr va dramaturgiyada yaratilgan deyarli har bir muhim asarga munosabat bildirishga intildi. She'riy to'plamlar, poemalar, ocherk, hikoya, qissa, roman, drama, komediyalar haqida ancha taqriz va maqolalar bosildi, tanqidda adolatdan qochish emas, haqiqat sari yuz burish mayllari kuzatildi. Tanqidning adabiy-tarixiy jarayondagi roli va ta'siri ortdi, saviyasi ko'tarila boshlandi. Zamonaviylik, g'oyaviylik, badiiylik, konflikt, tipiklik, lirika va boshka qator muammolarni tushunish va talqin qilishda muayyan yutuqlarga erishdi. Avvalgi bosqichda dunyoqarash, sinfiylik, ijtimoiy mansubiyat masalalarini anglash va talqin etishda yo'l qo'yilgan jiddiy kamchiliklar barham topdi.

Mavzu bo'yicha savol va topshiriqlar

1. XX asarning 40-70 yillaridagi adabiy jarayonni sharhlang.
2. Bu davr tanqidchiligida zamonaviylik muammosi nima uchun birinchi o'ringa chiqdi?
3. Bu davrda g'oyaviylik va badiiylik masalalariga munosabat qanday edi?
4. Adabiy tanqidda obraz va qahramonga yandashuv qanday bo'ldi?
5. Salbiy va ijobiy qahramonga ajratishga urinish qanday salbiy oqibatlarga olib keldi?
6. "Konfliktsizlik nazariyasi" deganda nimani tushunasiz?.
7. Bu davr adabiy tanqidida tipiklik haqida tushuncha bering.
8. Lirkadagi soxta pafos, yuzaki tasvir, madhiyabozlik nimaning oqibati?

9-mavzu: XX asrning 70-90-yillaridagi adabiy tanqidchilik

Reja:

1. Biografik asarlar davri: xolislik va noxolislik.
2. Turg'unlik davri.
3. Davrning yetakchi xususiyatlari.
4. Istiqlool shabadalari va adabiy tanqid.

Tayanch so'z va iboralari: Uyg'un, xolislik, noxolislik, ocherk, adabiy tanqid, biografik tadqiqot, monografiya, K. Yashin, H.Abdusamatov, estetik did, madaniy saviya, milliylik.

Bu davrda mashhur yozuvchi hayoti va ijodini ilmiy-nazariy tadqiqot va maqolalarda yoritila boshlandi. H.Abdusamatovning "Estetika va hayot" (1976) kitobi K.Yashinning adabiyotshunos olim sifatidagi faoliyatini yoritisa, M.Mirzayevning "A.Qodiriyning ijodiy evolyusiyasi" (1977) asarida ulkan yozuvchi ijodi adabiyotshunoslik muammolari asnosida o'rganiladi. 80-yillarda mashhur yozuvchi ijodining muammolari bo'yicha jamoa tadqiqotlar paydo

bo'ladi: "Hamza ijodi haqida" (1981), "G'afur G'ulomning badiiy olami" (1984), "Oybek ijodiy uslubi va badiiy mahorati" (1985) va boshqalar.

H.Abdusamatovning "Hayot qo'shig'I" (1984), T.Qorayevning "Shoir qalbi doim navqiron" (1983), "Uyg'un mahorati" (1984) asarlari Uyg'unning o'zbek adabiyotidagi o'rnini ko'rsatishga bag'ishlangan. Lekin mazkur ishlarda ilmiy biografiya yaratishdagi talabchanlik susayib borayotganligi sezilmoqda. Masalan, Uyg'un haqida tadqiqotlar yaratildi, lekin Uyg'unning adabiyotdagi haqiqiy o'rne, yetuk yozuvchilar davrasidagi mavqei aniqlandi deya olmaymiz. Hamza, Ayniy, Oybek, G'afur G'ulom singari san'atkorlar haqidagi tadqiqotlarni bekamu qo'st deb bo'ladimi? Odamlar ongi o'sib, bilimi chuqurlashib boravergani sayin mashhur ijodkorlar asarlari yangidan-yangi talqinlarga duch qelaveradi. Muhimi, zamonlar o'tishi bilan ijodkorlar, shoh asarlar haqidagi qarashlar ham tiniqlasha boradi. Ilmiy biografiya yaratishda tadqiqotchi va tadqiqot obyekti masalasi ham muhim rol o'ynaydi. Ilmiy holislik-nazariy tadqiqotning bosh belgisi. Har qanday tadqiqotda ham tadqiqotchining o'z obyektiga nisbatan simpatiyasi aks etadi: obyekt bilan tadqiqotchi o'rtasida yaqinlik bo'lmasa, jiddiy asar paydo bo'lmaydi. Lekin tadqiqotchi holislikni hamisha yuksak tutmoqligi joiz. Masalan, 60-70-yillarda yaratilgan ilmiy biografiyalarda tadqiqotchi va ilmiy obyekt orasidagi bogliqlik ancha kuchli bo'lgani seziladi. Oybek, G'afur G'ulom, A.Qahhor, Yashinlar o'zlari haqidagi tadqiqotlar bilan tanishish imqoniyatiga ega bo'lganlar. Mazkur ijodkorlar tadqiqotchiga qaysidir yo'llar bilan ta'sir etganlar degan fikrdan tamoman yiroqmiz. Lekin tadqiqotchi ruhiyatidagi ba'zi holatlar ilmiy ishda aks etgan bo'lishligini inkor etmaymiz. Boshqacha aytganda, tadqiqotchi ilmiy biografiyani yaxshi niyat bilan ko'tarinqi ruhda yaratardi. Ikkinchidan, tadqiqotchi tadqiqot obyekti bilan nihoyatda yaqin edi. Biron yozuvchining ijodi, bosib o'tgan yo'li aniq ko'rinadi. To'g'rirog'i, obyekt bilan tadqiqotchi aro masofa" ayrim problemalarga teranroq, asosliroq nazar tashlash imkonini beradi. Nihoyat, uchinchidan, ilmiy biografiyalarning aksariyat dissertatsiya shaklida vujudga keldi. Dissertatsiya - ilmiy daraja olish niyatida yaratilgan tadqiqot. Ilmiy daraja olish uchun yaratilgan tadqiqotda holislikdan tashqari ishni ma'lum guruh kishilariga ma'qul qilishdek nozik psixologik holat yashiringan bo'ladi. Ilmiy tadqiqotda konsepsiya teran, hayotiy bo'lsa, subyektiv holatlar ahamiyat kasb etmaydi.

Ilmiy biografiyada tadqiqotchi uslubidan kelib chiqadigan xususiyatlar bo'ladiki, ular ishning qimmatini, o'ziga hosligini belgilaydi. Laziz Qayumov tadqiqotida faktlar sehriga mahliyolik sezilsa, M.Qo'shjonovda badiiy komponentlarning "ichki hayoti, haraqatini" kuzatish ustunlik qiladi. S.Mamajonov ijodkor yaratgan barcha asarlarni qamrab olishga intilsa, H.Yoqubov poetik obrazlar rang-barangligini ko'rsatishni yoqtiradi.

70-yillarning boshidan, 80-yillarning birinchi yarmi turg'unlik yillari nomini olgan bo'lib, bu paytning illatini taqriz janriga munosabat, uning adabiy jarayondagi o'rnida aniq sezish mumkin. Turg'unlik yillari taqrizchiligidan ofarinbozlik, ko'tar-ko'tarchilik ruhi etachilik qildi. O'rtacha, xatto yaroqsiz asarlar haqida maqtov taqrizlar bosildi. Taqrizchilar kimning asariga, qanday obraz yaratilgan

roman yoxud qissaga taqriz yozayotganliklarini to'la anglab etdilar.

Ibrohim Rahimning «Oqibat» romanida Rossiyaning noqoratuproq erlarida yashab, mehnat qilayotgan hamyurtlarimiz haqida hikoya qilinadi. Romanda esada qoladigan voqea, xarakterlar yo‘q. «Oqibat» bosilishi bilanoq Anqaboy Quljonovning «Qardoshlik madhi» («Qishloq haqiqati» gazetasi, 1981 yil 30 dekabr), Ochil Tog‘aevning «Oqibatli kishilar» (O‘zbekiston ovozi) gaeztasi, 1981, 20 dekabr), B.Imomovning «Zamondoshlarimiz qissasi» (Toshkent haqiqati) gazetasi, 1982, 20 yanvar, N.Xudoyberganovning «Bosh mavzuda» («O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi, 1982, 1 yanvar) taqrizlari e‘lon qilindi.

Turg‘unlik yillarida nashr etilgan taqrizlarga qarab o‘zbek adabiyoti haqida fikr yuritsak, bizda kashfiyot, nodir, mo‘‘jiza asarlar to‘lib-toshib ketadi. Bo‘sh asarlar bo‘sh taqrizlarda havaskor tanqidchilar tomonidan maqtalsa, uni tushunish mumkin. YOmoni shundaki, estetik didi yuksak, kitobxonni o‘z og‘ziga qaratib o‘rgangan tanqidchilardan M.Qo‘shjonov, I.G‘afurov, N.Xudoyberganov, U.Normatovlar «Navro‘z», «Momaqalldiroq» (N.Safarov), «Degrez o‘g‘li», «Chotqol yo‘lbarsi» singari asarlarga maqtov taqrizlar bitdilar. O‘rtamiyona asarlar ko‘paya borgani, maqtov taqrizlar sopi orta borgani sayin tanqidchilikda tang ahvol yuzaga keldi. Tanqidchi Rafael Mustafin «taqriz – so‘z bilan berilgan nora» degan aybnomani o‘rtaga tashladi. Ustiga ustak taqrizni adabiy-badiiy tanqid janrlaridan chiqarib tashlashni taklif qildi. Emishki, taqriz adabiy-tarixiy jarayondan chetda turib, uslubiy asoslarga suyanmasdan yaratiladigan, demakki, ilmga aloqasi yo‘q janrmish («Voprosy literatury» jurnali, 1985, 10-son, 76-bet). Aybni xiylakor tanqidchi, ustamon yozuvchi qilsinda, jabrini taqriz janri tortsin: burgaga achchiq qilib ko‘rpa kuydirish deb shunga aytasalar kerak-da!

Taqriz madhiyabozlik, oshna-og‘ayinchilik kasriga qolib, yomon otliq bo‘ldi. Lein u adabiy jarayondagi o‘rnini zinhor yo‘qotmadi. Turg‘unlik avj olgan pallada Matyoqub Qo‘shjonovning «Davr talabi va ijod mas’uliyati. Ibrohim Rahimga ochiq xat», «Xayol boshqa, hayot boshqa», Ozod Sharafiddinovning «Hayotiylik jozibasi, sxematizm inersiyasi», «Norboy Xudoyberganovning «Yaproqlar bor, ildizlar-chi?», Akram Kattabekovning «Faktlar to‘g‘ri. Ammo badiiy talqin-chi?» singari yaraqlagan, tekkan yerini cho‘g‘day kuydiradigan taqrizlari paydo bo‘ldi. Tanqidchi borki, ko‘ngliga mana shunday jo‘shqin, nurli taqriz maqola yozishni maqsad qilib qo‘yadi. 80-yillarning ikkinchi yarmida, qayta qyrish, oshkoralik sharoitida bir qancha o‘ta tanqidiy ruxdagi maqola taqrizlar yozildi. Tanqidiy maqola, taqriz adabiyotni yurakdan sevgan, umrini haqiqat uchun kurashishiga tikkan kishilargina yarata oladi. shunday "dabdala" qiluvchi maqolalar yaratildiki, ulardan muallifning g‘arazi, yuragiga yig‘ilib qolgan zahari yaqqol ko‘rindi qoldi. Bunday munaqqidlar o‘zgani urishga qo‘l ko‘tardilar-u, o‘zlari g‘araz chohiga quladilar. Bu o‘rinda M.Vahobovning «Tarix haqiqatiga zidlashib» («Pravda Vostoka» gaeztasi, 1986, 4 dekabr) maqolasini eslash mumkin. Maqola muallifi Pirimqul Qodirovning «Yulduzli tunlar» romanida bosh qahramon Bobur obrazi ideallashtirilganligini, Aziz Qayumovning ilmiy-biografik asarlarida g‘oyaviy kamchilik borligini, bir qancha asarlarda millatchilik ko‘zga yaqqol ko‘rinib turganini yozadi. Mazkur maqola soxta ijtimoiylik va uning bayroqdorlari hanuz oramizda yurganligini ko‘rsatadi. Abdulla Qahhorning

«Tobutdan tovush», Shuhratning «Jannat qidirganlar», E.Vohidovning «Fuzuliy haykali qoshida», «O‘zbekim», A.Oripovning «Birinci muhabbatim», «Kuz xayollari», «Laylak», «Jannat», Sh.Boshbekovning ba’zi asarlari, Sh.Xolmirzaevning «Og‘ir tosh ko‘chsa» hikoyasi singari g‘oyaviy jihatdan «tahlil» qilib, ulardagi «jiddiy xatoliklar»ga diqqatni jalb qilgan maqola, nutqlarda vulgar sotsiologizm qiyofasi ko‘rinmagan edimi?!

Xalqimizda estetik did va madaniy saviyaning o‘sib borishi ham adabiy tanqid uchun ijobiy ta’sirga ega bo‘ldi, Ayniksa, shaxsga sig‘inish oqibatlarini tugatish jabhasida olib borilgan ishlar natijasida XX asrning 70-85-yillarida adabiy tanqid o‘zining yangi bir ko‘tarilish jarayoniga kirishdi. Adabiyotda shaxsning ma’naviy olami, ruhiyatini aks ettirish, milliy tarixga murojaat kuchaydi. Natijada odamlarning hayotga bo‘lgan qarashlari, badiiy-estetik fikrlashi o‘zgardi.

O‘zbek romani, qissachiligi, she’riyati, dramaturgiya, dostonchilik va hikoyachilik kabi tur va janrlarning taraqqiyot yo‘llarini alohida-alohida tahlil etuvchi tadqiqotlar, adabiy va ijodiy portretlar yaratildi. Tarixiylik va zamonaviylik, an’ana va mahorat masalalarini tanqidchilik diqqat markaziga o‘ta bordi, bu yo‘nalishda qator ilmiy tadqiqotlar yuzaga keldi. Ammo adabiy tanqid hamon mafkura tazyiqida edi. Buni "O‘tgan kunlar" romani ijodiy metodi atrofida uyushtirilgan bahslar yaqqol tasdiqlaydi. Avvalam bor 50-yillarning o‘rtalaridan Abdulla Qodiriyning xalq qaytarilishi, "O‘tkan kunlar" romani bosilib chiqishi va u haqda Izzat Sultonning ijobiy qarashlari o‘zbek adabiyoti tarixi va tanqidchiligidagi muhim voqealar bo‘ldi. Lekin adib dunyoqarashi, ijodiy metodi xususidagi past-baland bahslar davom etdi. Kimdir uni baribir, sotsrealizm asari emas, deb baholadi, kimlardir tanqidiy realizm, yo ma’rifatparvarlik realizmi, romantizm namunasi deb atadi, yana allakim undan sotsrealizm unsurlarini axtardi. Bu yillar haqida gapirganda ana shu murakkab jihatni nazardai qochirmaslik kerak.

70-yillarda yangi tamoyillarning o‘lishiga yo‘l ochgan xususiyatlardan biri adabiy tanqid rivojiga halaqit berib kelayotgan ayrim nazariy chalkashliklarga jahon adabiy tanqidi tajribalarini o‘rganish asosida barham berila boshlanganligi edi. Shu tufayli badiiy asarni yuzaki baholash, asossiz quruq xulosalarni ilgari surish, yozuvchi shaxsiga nisbatan sub’ektiv munosabat bildirish kabi salbiy holatlar barham topa bordi.

Bu davr tanqidchiligidagi, turli yo‘nalishdagi ilmiy-estetik tahlil kuchaya boshlagani, bu maqola va tadqiqotlar o‘zbek tanqidiy tafakkurida yangi bosqich paydo bo‘layotganini ko‘rsatdi. Badiiy adabiyotdagi, she’riyatdagi faqat jamiyat emas, fakat ishlab chiqarish emas, inson tabiatidagi, qalbi va ruhidagi o‘zgarishlarni tasvirlash tomon siljishlarni lirika va lirik qahramon muammolari bag‘ishlangan qizg‘in bahs va ilmiy-nazariy munozaralarda ko‘rish mumkin, bu esa adabiy tanqid saviyasining yuksalishi, she’riyatning rivojlanishiga ta’sir etdi.

Bu davr adabiy tanqidi va adabiyotshunosligi rivojida ham shu yillar va undan bir muncha ilgari yaratilgan V.Zohidov, V.Abdullaev, I. Sultonov, H.Yoqubov, A.Qayumov, G‘.Karimov, A.Hayitmetov singari taniqli olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. V.Zohidov, I.Sultonov singari mashhur olimlar tanlangan asarlar nashr etildi. Bu yillardagi tanqid va adabiyotshunoslik ilgarigi bosqichlar uchun xos bo‘lgan mayda mavzuchilik hamda san’atkor ijodiga

ko'pincha mavzu nuqtai nazaridangina yondashishdan qutulib, adabiy jarayon va yozuvchi ijodini muhim va dolzarb muammolar bo'yicha tadqiq etish bosqichiga ko'tarila bordi.

Adabiy tanqid talabchan va prinsipial bo'lishida xalq manfaatlaridan kelib chiqishi kerak. Tanqid mehribon va sezgir bo'lishi, ijodkor yo'lida tug'iladigan qiyinchiliklarni tushunishi, u yaratgan narsalarni ko'ra bilishi lozim. Tanqidchi asarni faqat aqli bilan tushunib qolmasdan, chin dildan his qila olishi, badiiy obrazlardan olgan taassurotni, his-tuyg'ularini tanqidiy mantiq vositasida mahorat bilan ifodalab bera bilishi kerakligiga o'sha davr matubotida katta e'tibor qaratildi.

Adabiy jarayonga ta'sir ko'rsatishning ibratli namunalari sifatida M.Qo'shjonovning "Xayol boshqa, hayot boshqa", I.G'afurovning "Ikki shoir bilan suhbat" maqolalarini ko'rsatib o'tish o'rinlidir. Ular asarlari jiddiy va haqqoniy tanqid qilingan ijodkorlar uchungina emas, barcha yozuvchi va shoirlarga hamda umuman hozirgi adabiy jarayonga o'zining sezilarli ta'sirini ko'rsatdi.

Adabiy tanqidga shu davrda kirib kelgan S.Mamajonov, U Normatov, I.G'afurov, N.Xudoyberganovlar tanqidchilikda kam ishlangan mavzularga qo'l urib, yangi muammolarni ko'tarib chiqishga intildilar.

Tanqidchilik mahorati haqida gap ketganda, T.Jalolovning Mirtemir, Shayxzoda, Zulfiya ijodlariga bag'ishlangan maqolalarini eslab o'tish o'rinlidir. T.Jalolov tanqidiy tadqiqotni ravon til bilan qiziqarli shaklda ifodalab bera olgani bois u o'zbek tanqidchiligining estetik xususiyatlarini rivojlantirishga yaxshi hissa qo'sha oldi.

Adabiyotshunoslik ijodiy metod, xususan, realizmning umumiy masalalarini o'rganishdan uning aniq, yirik muammolarini maxsus tadqiq etish bosqichiga ko'tarilib bordi. Umuman, badiiy asarning tili masalasi oz o'rganilganini nazarda tutadigan bo'lsak, P.Qodirovning badiiy adabiyot taraqqiyotida xalk tilining roli, xalq tili va asar tilining tutgan o'rnini tekshirishga bag'ishlangan "Xalk tili va realistik proza" monografiyasi va "Til va dil" risolasining maydonga kelishi so'nggi yillar o'zbek tanqidchiligining jiddiy yutug'i sifatida baholashga asos beradi.

Fundamental xarakterdagi tadqiqotlar yaratish ishining so'nggi yillarda oyoqqa turib kelayotganligi adabiyotshunoslik darajasi va adabiyotshunoslar saviyasining o'sganligini ko'rsatuvchi navbatdagi muhim belgilardan biridir. Ko'p tomlik o'zbek adabiyoti tarixini yaratishda H.Yoqubov, I.Sultonov, S.Mamajonovlarning tadqiqotlari, I. Sultonovning "Adabiyot nazariyasi" darsligi, S.Mirzaev va X. Doniyorovlarning "O'zbek sovet adabiyoti", N.Shukurov va Sh. Xolmatovlarning "Adabiyotshunoslikka kirish" qo'llanmalari shu sohadagi bo'shliqlarni ma'lum manoda to'ldirdi. Maqsadi va adresi, janri va yo'nalishi turlicha bo'lgan bu ishlarning ijobiy xususiyatlariga bir xilda baho berish mumkin bo'lmaganidek, ulardagi kamchiliklar haqida ham xuddi shu fikrni aytish mumkin.

Bundan tashqari G'G'ulom, Oybek, Shayxzoda, I.Sulton, Yashin singari keksa avlod adiblari ko'p jildlik tanlangan asarlarining maxsus jildida adabiy-tanqidiy maqolalarning o'rin olishi, Sotti Husayn, Ziyosaid, Rahmat Majidiy kabi o'zbek tanqidchilarining tanlangan adabiy-tanqidiy maqolalarining bosilib chiqishi, I.Sulton va H.Yoqubovlarning S.Husayn hamda O.Hoshim haqidagi maqolalarining e'lon qilinishi o'zbek tanqidchiligidagi muhim hodisalardandir.

Adabiy aloqalarga oid qator tadqiqotlar yuzaga kelib, bu sohada keyingi yillarda L.Qayumov, S.Mirzaev, P.Shermuhamedov, Sh.Turdiyev, R.Inog'omov va boshqalarning ishlari yaratildi. Ammo ularning ko'pchiligida qayd etish, adabiy dekada va haftaliklar haqidagi dalillarni ko'rsatish, tarjimalarni ta'kidlash bilan kifoyalanilgan holatlar ham uchraydi.

Bu davrda adabiy tanqid badiiy adabiyotning o'ziga xosligini astoydil tadqiq qilishga kirishdi, estetik tahlil kuchaya bordi. Natijada adabiy tanqidda ham estetik xususiyatlar o'sib, tanqidning janriy xususiyatlari shakllana bordi. Bu yillarda adabiy-tanqidiy asarlar son jihatdan emas, sifat jihatidan ham o'zgarib, yaxshilanib bordi. Yirik tanqidiy janrlar, muammoli maqolalar oldinga chiqdi. Masalan, 1979 yilning o'zida adabiyotshunoslik va adabiy tanqidga oid 35 ta monografiya yaratilib, ularning umumiy hajmi 300 bosma taboqdan iborat bo'lganligi tanqidchilikning kamolot sari yo'l olganligini yaqqol ko'rsatadi.

Davrning muhim tamoyillaridan biri shuki, unda adabiy tanqid janrlar jihatidan o'sdi: taqriz, portret, muammoli maqola, obzor, ilmiy ma'ruzalar shakli keng rivoj topa bordi.

Bu davrda adabiy tanqid adabiyotshunoslik oldiga adabiy aloqa va adabiy ta'sir masalalarini chuqur ishlash muammosini qo'ydi. O'zbek folklori va uning adabiy jarayon bilan aloqasi ham tanqid e'tiborini tortdi. Tanqidning hamma asosiy turlari shakllandi va rivoj topdi.

Adabiy tanqidning turlari, asosan, uchta bo'lib, bular quyidagilar:

- 1) oddiy kitobxonlar ommasiga qaratilgan tanqid;
- 2) yozuvchilarga qaratilgan tanqid;
- 3) tanqidchilarga qaratilgan tanqid.

Tanqidchining shaxsi, mahorati, uning adabiyot sohasining mutaxassisi va inson sifatidagi xususiyatlari bu davrda tanqidga oid maqolalar va asarlarda katta o'rin tutdi. Tanqid ta'kidladiki, tanqidchi inspektor emas, balki mutafakkirdir, u mutaxassis, ayni vaqtda, yozuvchi hamdir, uning ishi haqiqatni izlash va topishdir. U sharhlovchigina emas, talqin etuvchi, baholovchi va hukm qiluvchi hamdir; yozuvchi hayot haqida yozadi, tanqidchi esa hayot va adabiyot haqida yozadi va shu bilan birga bu sohalarni chuqurroq anglashda yozuvchiga ko'maklashadi, shu orqali yozuvchi va adabiyot saviyasini oshirib boradi, xalqning ijtimoiy, estetik ongi o'sishiga xizmat qiladi.

Asarni hayot bilan qiyoslab o'rganish realistik va haqqoniy tanqidning bosh belgisi va mezonidir. Tanqidchi asarni shu asosda chuqur tahlil etadi, go'yo uni "yangidan yaratadi". Adabiy asarga shunday yondashish davr tanqidchilarining ko'pchiligi uchun xarakterlidir. Bu xususiyat H.Yoqubov, M.Qo'shjonov tadqiqotlarida aniq ko'rinadi. Bu tanqidchilar bilan bir qatorda S.Mirvaliev, N.Xudoyberganov, U.Normatov, A.Rasulov, A.Rahimovlar nasr tadqiqotchilari sifatida faoliyat ko'rsatdilar.

She'riyat tanqidchiligida S.Mamajonov, O.Sharafiddinov, N.Karimov, U.Normatov, I.G'afurov va N.Shukurov, N.Rahimjonovlar faollik ko'rsatdilar. She'riyatning faollashishi, undagi zamonaviy ruhning chuqurlasha borganligi, o'zbek nazmida yuz berayotgan ijodiy o'zgarishlar O.Sharafiddinovning ilmiy

kashfiyotlarga boy, o'zbek nazmining tarixi va ayni zamondagi yutuq va kamchiliklarini umumlashtiruvchi salmoqli kitoblarida o'z ifodasini topdi.

Yo'nalishlar va janrlararo ixtisoslashuv jarayoni yorqinroq ko'zga tashlandi. L.Qayumov, H.Abdusamatov, B.Imomov, T.Sobirov, B.G'ulomov va S.Alievlar dramaturgiya tanqidchisi va tadqiqotchisi sifatida tanildilar. Tanqid o'zbek dramaturgiyasida hayotiy hodisalarni haqqoniy idrok etish chuqurlashganini qayd etdi.

Bolalar adabiyoti bilan shug'ullanadigan tanqid son jihatdan ham, sifat jihatdan ham o'sdi, o'zbek bolalar adabiyoti tarixiga bag'ishlangan ikki tomlik yaratildi, unda bolalar adabiyotining o'ziga xosligiga alohida e'tibor berildi. A.Suyumov, O'.Rashidov, P.Shermuhammedov, M.Normatov, S.Matchon, O.Safarov, Q.Qahramonov kabi bolalar adabiyoti tanqidchilari paydo bo'ldi. Publitsistikada O.Tog'ayev, S.Umirov, tarjimashunoslikda J.Sharipov, G'.Salomov, N.Vladimirova, A. Komilov salmoqli izlanishlarni amalga oshirdilar. Bu yo'nalishlarni taraqqiyot tamoyillari umumlashtirildi. Adabiy tanqid ham o'zini o'zi anglash yo'lida izlanishga kirishdi. H.Yoqubov, A.Rasulov, S.Sodiq, B.Do'stqorayevning bir qator tadqiqotlari bosilib chiqdi. Ilk bor ikki jildlik "O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi" yaratildi.

Savoil va topshiriqlar:

1. XX asrning 70-90-yillarida tanqidchilik qaytarzda kechdi?
2. Bu davr nima uchun biografik asarlar davri sifatida baholandi?
3. Qaysi tanqidchilar bu davrda ijod qildilar?
4. Qanday tanqidiy-biografik ocherklar yaratildi?
5. Nasrda qaysi tanqidchilar barakali ijod qilishdi?
6. Nazmda qaysi tanqidchilar adabiy-tanqidiy asarlar yaratdilar?
7. Bolalar adabiyoti bo'yicha ijod qilgan qaysi tanqidchilarni bilasiz?

10-mavzu: Shu davr tanqidchiligining o'ziga xos xususiyatlari

Reja:

1. Adabiy tanqidning rivoji.
2. Davr va uning faollashuvi.
3. Muammoli maqola.
4. Badii janrining jonlanishi.
5. Adabiy feleton, mazamat singari janrlar

Tayanch so'z va iboralar. Sharh va uning shakllari, ocherk, adabiy portret, muammoli maqola, esse, taqriz, feleton, mazamat, biografik tadqiqot.

Bu davr adabiy tanqidida janrlar rang-barangligi va rivojlanishi ancha ko'zga tashlandi. Xususan, sharh, ocherk, adabiy portret, maqola, esse, taqriz va boshqalarning sifati oshdi. Ularda sof ilmiy-adabiy, adabiy nazariy muammo va masalalarga e'tibor kuchaydi..

Adabiy sharh tanqidning ko'hna janrlaridan. Lekin adabiy tanqidning boshqa janrlariga nisbatan adabiy sharhning mazmuni, mohiyati keskin o'zgardi.

Zamonaviy sharhlovchi vazifasining mushkulligi shundaki, u jahon adabiyotidagi, aniqrog'i, dunyodagi eng rivojlangan adabiyotlardagi holatni yaxshi bilmog'i, ilg'or tamoyillardan xabardor bo'lmog'i, insonni mukammal tasvirlayotgan san'atkorlarning izlanishlarini ziyraklik bilan kuzatib bormog'i, nihoyat, jahondagi ilg'or adabiyotlar tarixidan xabardor bo'lmog'i lozim. To'g'ri, adabiy shahri hamma adabiyotshunos, tanqidchi yozaverishi mumkin. Lekin donishmand, bilag'on tanqidchi, adabiyotshunos sharhida ostki oqim, yashirin ma'no sezilib turadi. Bunday sharhlar zamonlar o'tishi bilan eskirmaydi, ulardagi ichki mazmun, badiiy ijod qonuniyatlari xususidagi fikrlar hamisha kitobxon diqqatini jalb etib boradi. Ozod Sharafiddinovning «Yillar va yo'llar» asarini ilmiy-nazariy sharh desa bo'ladi. Sharh 1977 yilda-turg'unlik muhitida yozilgan. Lekin unda Cho'lpon, Usmon Nosir haqidagi haq gaplar aytilgan. Munaqqid Uyg'unning «Brigadir Karim», «Gulasal», «Nazir otaning g'azabi» she'rlari mashhur bo'lganini aytadi-yu, kitobxon diqqatini shorining fasllar go'zalligini jo'shib quyilgan she'rlariga jalb qiladi.

M.Qo'shjonov o'z sharhida Ro'zimat Otayev, Emin Usmonov, X.Shayxov qissalaridagi muhim nuqtalarga diqqatni tortadi, Rustam Rahmonovning «Ishonch», «Kelin» qissalarini qattiq tanqid qiladi. Romanlar sharhiga kirishar ekan. M.Qo'shjonov talabchanlik, izchil ilmiy mantiqqa rioya qiladi: I.Sodiqovning «Farg'ona zulmat qo'ynida» romanining badiiy yaroqsizligini isbotlaydi: «Degrez o'g'li» romaniga yozilgan taqrizlar haqidagi gapni Mirmuhsining bu asari xususidagi mulohazalarga buradi, hamma gap nishabini mana bu xulosa-fikrni aytishga yo'naltiradi: «natijada, asar to'qimasida ortiqchalik, izchil kompozitsiyaga «sig'maydigan» material paydo bo'ladi. Xo'sh, nima sababli asarda kompozitsion xalqoblik paydo bo'ldi? Yozuvchi romani yozishga kirishadi-yu, aytadigan gapini, ma'noni, konsepsiyani izchil belgilamaydi. Asarda gap gapga ulanib ketaveradi: kitobxon bu gapxonlikdan izchil ma'no chiqara olmaydi. Ustiga ustak qahramonning qiyofasi, maqsadi ko'zga tashlanmaydi».

«Degrez o'g'li» day bo'sh asarning bosilishi, muhimi, bunday xom asarning tanqidchilar tomonidan maqtalganidan xayratlangan. M.Qo'shjonov «G'oliblar» (Sh.Rashidov) romanining qator fazilatlarini sanaydi, yozuvchi mahoratiga doir «kuzatishlarini» bayon etadi. M.Qo'shjonovning ushbu sharhida deyarli barcha o'zbek ziyolilariga xos shukronalik tuyg'usi, nurli cho'qqilarga mahliyo bo'lib, ertangi ekologik xavflarni sezmaslik, iqtisodiy o'pirilishlar ro'y berishini anglamaslik ma'lum bo'ladi: «Men keyingi ikki-uch yil ichida boshqa yozuvchilar singari respublikamizning ko'p joylarida bo'lib, qilinayotgan ulug'vor ishlarni guvohi bo'ldim. Tasavvur qilish mumkini, bundan 50-60 yil oldin Amudaryoning ikki joyidan to'g'on tushadi, katta elektrostansiyalar quriladi, shu daryoning suvi 132 metr balandlikka ko'tarilib «ters» oqiziladi, Qarshi cho'lida butun bir oblasta teng keladigan ekin maydoni paydo bo'ladi, Chorvoqda balandligi 118 metrlik to'g'ri va katta elektrostansiya quriladi, O'zbekiston tilla koniga aylanadi, butun mamlakatga yonilg'i beradi, nihoyat, faqat o'z tarixi bilan dong chiqqirib, dunyo miqyosida ma'lum bir sezilarli mavqeiga ega bo'lmagan bu o'lka yiliga besh million tonna paxta beradi, deyishsa kim ishonar edi? Bular ulug' ishlarning eng yiriklari va eng ma'lumlari» (47-bet). M.Qo'shjonov

haqiqiy olim, dono inson sifatida o'zbek istiqlol adabiyotshunosligi va tanqidchiligiga hissa qo'shmoqda.

U.Normatovning «Izlanishlar qanday kechayotir va baholanayotir», «Adabiy tanqid – ijtimoiy faoliyat», S.Mamajonovning «Ilmiy teranlik», M.Qo'shjonovning «Barkamol birlik, milliy kolorit, internatsioanl ruh» sharhlarida nasr, adabiy tanqid, adabiy aloqalar masalalari qalamga olinadi. Mazkur sharhlarda yutuq va kamchiliklar aytiladi, lekin umumlashma keng xulosalar chiqarilmaydi. Mazkur maqolalar turg'unlik davri bilan qayta qurish davri oralig'ida tuzilgan bo'lib, malliflar aytilishi lozim bo'lib qolayotgan katta muammolar mavjudligini his qiladilar-u, ularni baralla aytishga jur'at qilmaydilar.

Muammoli maqola. Mutaxassislargina adabiy-badiiy tanqid janrlarini farqlaydilar, ularning o'ziga xosliklari haqida bilimga ega bo'ladilar. Oddiy kitoblar uchun taqrizu sharh, badiya-yu tanqidiy ocherk, adabiy portretu xotirahammasi maqola. Muammoli maqola (bahs-maqola, tadqiqot maqola) tanqidchilik va adabiyotshunoslikning tayanch, asosiy janri. U biron asar poetikasiga bag'ishlangan risolaviy mohiyatda, badiiy ijod muammosi, nazariya masalalarini yorituvchi ilmiy tadqiqot ko'rinishida, san'atkor hayoti va ijodining tortishuvli nuqtalarini ochishga yo'naltirilgan ilmiy-bahs shaklida bo'lishi mumkin. Muammoli maqolada ilmiy-nazariy mohiyat, tadqiqotchi konsepsiyasi muhim ahamiyatga molik. «Adabiy asarda konflikt», «Badiiy syujet» (M.Qo'shjonov), «Cho'lponni anglash» (O.Sharafiddinov), «Obid ketmon haqiqati» (U.Normatov), «Oybekning nazariy olami» (B.Nazarov), «Milliy birlik kurashchisi» (N.Jumaxo'jaev) singari ilmiy nazariy muammoli-baxsli makolalarni anchagina uchratish mumkin. Bunday maqolalarda ilmiy muammoin keng va ishonarli yoritish, olimning o'z qarashlari va uslubi, adabiyotshunoslik ilmidagi yangi qarashlardan xabardorligi diqqatni tortadi. Masalan, M.Qo'shjonov maqolalarida mantiqiy izchillik, ilmiy muammo mohiyatini ochishga intilish ko'zga yaqqol tashlanadi. Olim diqqatidan kichik dalil ko'zga tashlanmaydigan uvoq belgi chetda qolmaydi..Qo'shjonvo maqolalarida zo'rma-zo'rakilik, kuchanish sezilmaydi.

Adabiyotshunoslikning teran muammolari, tanqidchilikning uslub va metodologiyasi ilmiy-muammoli maqolalari hal qilinadi. Har bir munaqqidning adabiy-tarixiy jarayondagi mavqei dolzarb, ilmiy-dolzarb, ilmiy-dolzarb masalalarni qo'ya olishi, ularni hal qilishga kirishini bilan belgilanadi.

Badia (Esse). Adabiy-tanqidiy mavzularda yozilgan, adabiyotshunoslik, nafosatshunoslik, falsafa masalalari erkin talqin kilinadigan janrga badia (esse) deyiladi. Badiada adabiyotshunoslik qonun-qoidalariga to'la-to'kis rioya qilinishi, dalillarning ilmiy jihatdan har tomonlama isbotlangan bo'lishi ko'pam talab qilinmaydi.

Badia janrining Yevropa adabiyotidagi asoschisi fransuz yozuvchisi-gumanist va filosof M.Monten bo'lib, 1580 yilda inson va jamiyat taqdiri haqida muloxaza yurituvchi «Esselar» kitobini yozgan. Sharq adabiyotida badianing tarixi ancha qadimdan boshlanadi. Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy ijodida badianing o'ziga xos shakllari uchraydi. Navoiy,

Bobur ijodida badianing etuk namunalari mavjud. Ular noma, holat, xotira shakllarida ko'zga tashlandi. Yozuvchi tanqidi ko'pincha esse janrida yoziladi. Unda ijod va hayot tajribasidan kelib chiqqan xulosalar, qarashlar, kuzatishlar aks etadi. Badiya o'zbek tanqidchiligida adabiy o'ylar nomi bilan ham ataladi. Asqad Muxtorning «Yosh do'stlarimga» (1971, 1980) kitoblari, Pirimqul Qodirovning «O'ylar» (1971), Abdulla Oripovning «Ehtiyoj farzandi» (1988), Erkin Vohidovning «Shoiru she'ru shuur» (1987) to'plamlarini asosan badialar tashkil etadi. Badiiy asarda ijodkor uslubi qanchalar aniq aks etsa, badiada ham yozuvchi-tanqidchining betakror qiyofasi aks etib turadi. O'tkir Hoshimov, Shukur Xolmirzaev, Hurshid Do'stmuhammad, Xurshid Davronlarning adabiy maqola-badiolari kitobxonlar diqqatini jalb etmoqda.

Said Ahmadning G'afur G'ulom haqidagi «nazm chorraxasida», «Abdulla Qahhor to'g'risidagi «Ustoz chirog'i», Saida Zunnunovaga bag'ishlangan «Xotiralar», Ne'mat Aminovning Sadridin Ayniy, Said Ahmad haqidagi xotira-essesi kitoblar orasida shuhrat qozondi. Nosir Fozilovning «Ustozlar davrasida» (1987), Otayorning «Mirtemir» (1986) badiolari yozuvchilar hayoti va ijodi masalalarini badiiy rakursdan o'tkazib berdi.

Ibrohim G'afurovning «Go'zallikning olmos qirralari», «Joziba», «YOnar so'z», «Lirikaning yuragi», N.Xudoyberganovning «Seni o'ylayman zamondosh», «Haqiqat yog'dulari» to'plamlariga kirgan maqolalar adabiy o'ylar nomi bilan kitobxonga havola qilingan. To'g'ri, N.Xudoyberganov kitoblari kuzatishlar, bahslar, muloxazalar, munozaralar ham ekanligi ta'kidlangan. Pirmat Shermuhamedov «Umid muhabbatdadir»... kitobning janrini maqolalar, badialar, o'ylar deb belgilaydi.

Ko'rinadiki, tanqidchilarimiz badiya, o'ylar janri haqida izchil tasavvurga ega emaslar. Adabiyotshunos va munaqqidlar asarlarida ilmiy mantiq aniq sezilib turadi. Yozuvchilar badialarida adabiy-tanqidning san'atlik xususiyati ko'zga yarq etib tashlanadi. Jiddiyroq o'ylab ko'rilsa, Ibrohim G'afurov ilk kitoblarini adabiy o'ylar janrida havola qilib to'g'ri yo'l tutganligini sezish mumkin. Munaqqidning «she'riyat – izlanish demak», «O'ttiz yil izhori» to'plamlaridagi maqolalarida so'z jozibasini his etish sezilib turadi. Ayni vaqtda mazkur asarlarda ilmiy konsepsiya kitobxonni rom etadi. Ibrohim G'afurov «Mansurlar» kitobi bilan badiachiligimizni yangi bir shakl bilan boyitdi.

Adabiy feleton, mazamat singari janrlar ham tanqidchilikka daxldor. Mazamat janri «o'rtoqlik hazillari», «kim qanday yozar edi» ruknidagi materiallar tufayli boyib borayotgan bo'lsa-da, adabiy feleton janriga so'nggi yillarda e'tibor berilmayapti. Adabiy-badiiy tanqidning tanqidiy-biografik ocherk, adabiy portret, adabiy esdaliklar, ijodiy-biografik tadqiqot, risola singari janrlari bevosita yozuvchi holati, ijodi masalalarini yoritadi. San'at asari borki, u «kim tomonidan, qanday sharoitda yaratilgan?» degan savolni eltirib chiqaradi. Taqriz, sharh, muammoli maqola, badiya singari janrlar qachon, qanday yaratilgan, degan savollarga javob bersa, tanqidiy ocherk, adabiy portret, tadqiqot singari janrlar ijodkor shaxsi, muhiti, iste'dodining yo'nalishi singari muammolarni qamrab oladi.

Savoil va topshiriqlar:

1. Bu davr tanqidchiligi qaytarzda rivoj topdi?

2. Qaysi mumtoz an'analar davom ettirildi?
3. Ozod Sharafiddinovning qaysi tanqidiy asarlari yaratildi?
4. Tanqidchi asarlarida qanday masalalar qalamga olindi?
5. Tanqidchi asarlarida ilgari surgan g'oyalar nimalardan iborat?
6. Umarali Normatov, Ibrohim G'afurov kabi mohir tanqidchilar faoliyati haqida nimalar deya olasiz?

11-mavzu: Mustaqillik davri adabiy tanqidchiligi

Reja:

1. Mustaqillik davrida adabiy tanqidning rivoji.
2. Davr va uning faollashuvi.
3. Muammoli maqola.
4. Badia janrining jonlanishi.
- 5 Adabiy feleton, mazamat singari janrlar

Tayanch so'z va iboralar. Sharh va uning shakllari, ocherk, adabiy portret, muammoli maqola, esse, taqriz, feleton, mazamat, biografik tadqiqot.

Adabiy tanqid fan sifatida adabiyotshunoslik ilmining asosiy yo'nalishlari doirasida faoliyat yuritadi, badiiy asarni, adabiy jarayonni tadqiq etadi, muayyan ilmiy xulosalar chiqaradi. Shu jihati bilan adabiy tanqid, bir tomondan, adabiyotshunoslikning boshqa tarkibiy qismlari (adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, fundamental tadqiqot va hokazolar) bilan mushtarak qonuniyatlarga amal qilsa, boshqa tomondan, o'ziga xos xususiyatlarga ham egadir. Bu o'ziga xoslik, avvalo, badiiy asarni tadqiq etish usuli va uslubiy individuallik bilan belgilanadi. Ayni holat adabiy tanqid metodologiyasining o'ziga xos tamoyillarga ega bo'lishini taqozo etadi.

Metodologiya muammolariga bag'ishlangan turli harslik va qo'llanmalarda, tadqiqotlarda uning ikki jihati alohida farqlab ko'rsatiladi: a) metod haqidagi ta'limot; b) nazariy va amaliy faoliyatni tashkil etishning tamoyil va usullari majmuasi. Shuningdek, metodologiyaga ilmiy izlanish nazariyasi va amaliyoti haqidagi ta'limot sifatida ham urg'u beriladi.²⁹

Binobarin, metodologiya, mutlaqlashtirilmagan va ideallashtiril-magan holda, inson tasavvuri va tafakkuri kashf etgan barcha ilmiy-ijodiy kashfiyotlarni tadqiq etishning turli xil vosita va usullari majmuidir. Demak, ilm-fan, adabiyot va san'atning barcha turlari va janrlariga mansub asarlar muayyan metodologik tamoyillar asosida tadqiq va talqin etiladi. Har qanday sohaning metodologik tamoyillarini aniq belgilash mazkur sohaning metodologik asoslarini topish demakdir.

Adabiy tanqid metodologiyasi deyilganda, metodlar va ularning nazariyasi haqidagi ta'limot nazarda tutilmaydi, balki ilmiy kontseptsiyani yangilovchi, ilmiy g'oyalar tizimini shakllantiruvchi, muammolarni belgilovchi, yo'nalishlarni

²⁹ Каранг: Фалсафа. қисқача изоҳли луғат. - Т.: Шарқ, 2004. - Б. 202-203; Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. - Т., 2005. — Б. 213; Фалсафа асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2005. — Б. 184.

aniqlovchi tadqiqotlarga yo'l ochib, nazariy umumlashmalar qilishga zamin hozirlaydigan yondashuvlar va tamoyillar jarayoni ham anglashiladi. Zero, metodologiya ma'lum qoliplarga solingan, qotib qolgan nazariyalar yig'indisi emas, balki inson tafakkuri, dunyoqarashidagi yangilanishlar bilan to'ldirilib boriladigan amaliy faoliyatdir. Binobarin, eng avvalo, inson tasavvuri va tafakkuri, dunyoqarashi yangilanmay turib ilm- fanda ham yangilanish yuz berishi mushkul. Bu hol ijtimoiy fanlar, shu jumladan, adabiy tanqid uchun ham xarakterlidir. Shunga ko'ra, adabiy tanqidning metodologik asoslarini aniqlash, yangilanish tamoyillarini ko'satish uning nazariy va amaliy faoliyatini o'rganishning muhim bosqichidir.

Adabiy tanqidning nazariy va amaliy faoliyatiga doir tadqiqotlarda adabiy tanqid bilan adabiyot nazariyasi va adabiyot tarixi orasiga "xitoy devori" qo'yib bo'lmasligi ta'kidlanadi. Chunonchi, bu masala amerikalik adabiyot nazariyotchilari R.Uellek va O.Uorrenning "Adabiyot nazariyasi" kitobida batafsil sharhlangan.

Olimlar ta'kidlashayotgan badiiy asarni tahlil etishning umumiy printsiplari sistemasi metodologiyaning asosiy tamoyillari hisoblanadi. Shu bois, umumiy yondashuv va tahlil metodlari tadqiq etilayotgan asarga individual yondashish vazifasini o'taydi.

Ma'lumki, har qanday sohada yangilanish sodir bo'lishi uchun bir necha muhim omillar asos vazifasini o'taydi va bu omillarsiz sohada yangi yo'nalishlar yuzaga kelmaydi. Adabiy tanqid tafakkuriga xos yangilanish, yangicha tahlil tamoyillarining paydo bo'la boshlashi va shakllanishiga xizmat qiladigan omillar nimalardan iborat, ular adabiy jarayonga qachon va qay tarzda ta'sir ko'rsatadi, degan savollarga turli davrlarda turlicha izohlar berilgan. Xususan, sobiq sho'ro zamonida chop etilgan tanqid tarixiga oid bir tadqiqotda shunday yozilgan: "Badiiy va tanqidiy fikrning o'sishida hal qiluvchi rol o'ynaydigan uch faktorni alohida qayd etib ko'rsatish lozim. Bulardan biri ishlab chiqarish vositalarining sotsialistik mulkligi zaminida ishlab chiqaruvchi kuchlarning ravnaqi tufayli erishilgan mehnatkash xalqning moddiy farovonligi-iqtisodiy faktor; ikkinchisi, keyinchalik o'z vazifasini umumxalq sotsialistik davlatga topshirgan proletar diktaturasi-siyosiy faktor; nihoyat, uchinchisi jahonda eng ilg'or revolyutsion-ideologik faktor. Ana shu faktorlarsiz sotsialistik realizm adabiyotini ta'minlash mumkin bo'lmasdi".¹

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng barcha sohalarda jiddiy islohatlar amalga oshirila boshladi. Iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy, madaniy-ma'rifiy sohalardagi islohotlar jamiyat hayotidagi o'zgarishlarni belgilovchi yetakchi kuch sifatida namoyon bo'ldi.

Adabiy tanqid metodologik asoslarining yangilanishi deganda eng avvalo falsafiy, badiiy-estetik, moddiy-ma'naviy, ilmiy-nazariy, psixologik, ijtimoiy-tarixiy va mafkuraviy asoslar nazarda tutiladi. Mazkur asoslarning sho'ro davridagidan mohiyat jihatdan yangilanishi - adabiy tanqid metodologiyasining yangilanish printsiplaridan biri sifatida xarakterlidir. Istiqlol davri adabiy tanqidchiligini yangilanish tamoyillari asosida tushunish, bilish va anglashga intilish ustuvor kontseptsiyaga aylana bordi. "Demak, tanqidchilik ham, adabiyotshunoslik ham, tub mohiyat e'tibori bilan dunyoni, hayotni, insonni anglash

vositasidir”³⁰, deb yozadi bu haqda adabiyotshunos olim B.Nazarov. Mana shu juftlik - odam va olam, zamon va makon, hayot va o’lim, shakl va mazmun tushunchalarini falsafiy, ilmiy, badiiy-estetik jihatdan anglash hamda tahlil va talqin etish, baholash tanqid taraqqiyotining asosiy garovidir.

Shu bois, so’nggi davr o’zbek tanqidchiligida metodologik asoslarning yangilanishi muhim tamoyillardan biriga aylanib bormoqda. Xo’sh, bu jarayon qanday amalga oshmoqda? Metodologik asoslarning yangilanishi nimalarda va qanday namoyon bo’lmoqda? Badiiy asar talqini va yondashuvlarda qanday sifat o’zgarishlari yuz ko’rsatmoqda? Masalaga shu nuqtai nazardan qaraydigan bo’lsak, ko’plab yangilanishlarga guvoh bo’lamiz. Chunonchi, bu davr tanqidchiligida, xuddi falsafadagi kabi, badiiy asar talqinida hayot birlamchi, adabiyot ikkilamchi degan materialistik qarashdan voz kechilib, eng avvalo, ohamni poetik kashf qilish, oham orqali olamni anglashga intilish tamoyili ustuvor mavqega ko’tarildi. Talqinda dialektik hurfikrlilik, ya’ni turli-tuman falsafiy bilimlar asosida yondashish kuchayib bormoqda.

Jumlandan, ontologik, gnoseologik, ekzistentsialistik qarashlar asosida yondashish asar talqinida rang-baranglikni ta’minlashga xizmat qilmoqda. Bu kabi yangilanishlar olimlarimiz tomonidan adabiyot ilmi yutuqlari sifatida tadqiq etilmoqda. Falsafada «ontologiya» borliq, oham va olam tushunchalarini anglatadi va faqat moddiy borliqni emas, balki ma’naviy dunyoning ham mangu barhayotligini ifodalaydi. Ma’lumki, borliq moddiy va ma’naviy olamdan tashkil topgan bo’lib, uning «mangu barhayot»ligi, boqiyliqi «yo’qlik»ning muqobili, ziddi sifatida namoyon bo’ladi. Ular o’rtasidagi azaliy va mangu zidlik hamda bog’liqlik munosabatlari bu tushunchaning abadiyligi garovidir.

Adabiy tanqid e’tibor qaratgan yana bir dolzarb masala - bu XX asr o’zbek adabiyotini qayta baholash masalasidir. Bu borada qisqa, lekin shiddatli kechgan bahs-munozaralardan keyin adabiy tanqid yetmish yildan ziyodroq faoliyatida ilk marotaba madaniy merosimizga uni bir butun milliy qadriyat sifatida baholash tamoyili asosida yondashmoqda.

Adabiy tanqidagi yana bir muhim muammo adabiy jarayon bilan uzviy bog’liq bo’lib, bu yaratilayotgan badiiyadabiyot namunalariga munosabat masalasidir. Badiiy asarni yangicha metodologik tamoyillar asosida tahlil va talqin qilish, birinchi galda, unga badiiy-estetik hodisa sifatida yondashuv kun tartibidagi asosiy masalalardan biriga aylanmoqda. Bu adabiy tanqidning ham nazariy, ham amaliy faoliyatiga aloqador masalalardan biridir. Ayni shu masalada ham bahs-munozaralar, jiddiy izlanishlar kechmoqda. Badiiy asarda inson kontseptsiyasi, adabiyotning estetik va ijtimoiylik tamoyillari xususidagi bahslar shular jumlasidandir. Badiiy asarga sof estetik hodisa sifatida yondashib, undagi ijtimoiylikni inkor qiluvchilar ham, aksincha, ijtimoiylikni butunlay inkor qilib bo’lmasligini yoqllovchilar ham o’z qarashlarini asoslashga urinmoqda. Bu boradagi munozaralarning yechimi bevosita adabiy tanqidning amaliy faoliyati bilan bog’liqdir. Shu bois, adabiy tanqid faoliyatidagi ikkinchi muhim yo’nalishni amaliyot tashkil etadi. Chop etilayotgan adabiy-tanqidiy materiallar amaliyot

³⁰ Назаров Б. Серкирра адабиётшунос // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. - №5. - Б. 3.

natijasi bo'lib, ular asosida tahlil yo'nalishlari, usullari xususida kuzatishlar olib borish, muayyan xulosalar chiqarish mumkin.

12-mavzu: Yangicha uslubiy yo'nalishlar va qarashlar. Strukturalizm, Semiotika

Reja:

1. Adabiy tanqidning muttasil rivojlanib borishi.
2. Yangicha uslubiy yo'nalishlar haqida.
3. Muammoli maqola.
4. Metodlar. Strukturalizm va uning o'ziga xos jihatlari haqida.
- 5 Semiotika haqida qarashlar.

Tayanch so'z va iboralar. Tanqid, janrlar taraqqiyoti, Sharh va uning shakllari, ocherk, adabiy portret, muammoli maqola, esse, taqriz, feleton, hermenevtika, strukturalizm, semiotika va boshqalar taraqqiqoti haqida.

Adabiy tanqidning so'nggi davr faoliyati shundan dalolat bermoqdaki, bugungi kunda badiiy asarga dialektik yondashishdan tashqari, hermenevtik yondashuv ham kuchayib bormoqda.

“Hermenevtika — interpretatsiya nazariyasi, mohiyatni tushunish haqidagi ta'limot, - deb yozadi Yu. Borev. - Gnoseologiya (bilish nazariyasi) va aksiologiya (qadriyatlar nazariyasi) singari, hermenevtika ko'lamli falsafiy sistemaning ajralmas qismini tashkil etadi. Hermenevtika - bu ma'naviy-ruhiy faoliyatning shunday sohasiki, tanqid faqat u orqali o'tib o'zining vazifalarini anglashi mumkin”³¹. Olim hermenevtik metod orqali badiiy asar matnini interpretatsiya qilishning muhim usullarini quyidagicha sharhlaydi: «1) Tanqidchining («men») matnni («boshqa») «uchinchi» taraf orqali (masalan, madaniy an'analar, voqelik bilan qiyoslash orqali) tushunishi. 2) «Ko'nikish»-matnning badiiy mantiqiga uni teran his etish, o'zidan o'tkazish orqali yetib borish. 3) Badiiy matnni identifikatsiya shaklida (kitobxon badiiy obraz- larni o'zining shaxsi va o'zining estetik tajribalari bilan qiyoslaydi) anglab yetish»³².

Ta'kidlash joizki, hozirgi davr tanqidchiligida hermenevtikaning muhimligi bilish nazariyasi uning uchun metodologik ahamiyatga egaligi bilan izohlanadi. Biroq bundan kelib chiqib, hermenevtikani adabiy tanqidning o'zi bilan bir narsa deb qarash yoki ularni qorishtirib yuborish mumkin emas. Chunki tanqidning vazifasi faqat badiiy matnni interpretatsiya qilishdan iborat emas. Ayni paytda, badiiy asarni baholash ham tanqidning vazifasiga kiradi.

Bugungi adabiy-tanqidiy maqolalarda, tadqiqotlarda matn bilan ishlashda ko'proq so'zga e'tibor berish, talqin qilish, sharhlash yetakchilik qila boshladiki, bu hol hermenevtika o'zbek tanqidchiligi metodologiyasining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylanib borayotganligidan dalolat bermoqda.

Bundan tashqari, adabiy tanqidda badiiy asarga ko'plab falsafiy, badiiy-estetik

³¹Борев Ю. Эстетика, Изд. 3. — М., 1981.— С. 349.

³²Борев Ю. Ўша манба. С. 349.

mezonlar asosida yondashishning kuchayishi, tahlilning turli-tuman usullaridan unumli foydalanishga intilish ilmiy bilishda metodologik plyuralizmga o'tilayotganligidan nishonadir.

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, yuqorida tilga olingan yondashuv va metodlarning barchasi falsafiy mazmunga egadir. Binobarin, adabiy tanqid metodologiyasining muhim jihatlaridan biri uning amaliyotda falsafaning umumiy qonun va kategoriyalarga, ilmiy bilish usullariga asoslanishida namoyon bo'ladi. Biroq shuni unutmaslik zarurki, falsafa garchi ko'plab fanlar uchun umumiy metodologik asos hisoblansa-da, ularning har birida, jumladan, adabiy tanqidda ham falsafa xususiylashgan, tanqid spetsifikasiga moslashgan holda zuhur bo'ladi. Aytaylik, tarixga oid matn bilan badiiy matn orasida juda katta farq bor va ularning talqini ham o'zgachadir. Germenevtik yo'nalish adabiy tanqidda faqat o'ziga xos tarzda, ya'ni badiiy ijod qonuniyatlariga moslashgan va bo'ysungan holda namoyon bo'ladi. Boshqa falsafiy qonun va kategoriyalar haqida ham shunday fikrni aytish mumkin.

Mustaqillikning dastlabki paytlaridayoq adabiyot avval qanday edi-yu, endi yangi tipdagi adabiyot qanday bo'lishi lozim, degan masala kun tartibining asosiy muammosiga aylandi. Bunda asosiy e'tibor adabiyotning ijtimoiyligi, mafkura bilan munosabati, ommaviyligi va tarbiyaviyligi, badiiy-estetik tamoyillari masalasiga qaratildi. Jumladan, Q.Yo'ldoshevning "Yoniq so'z"³³ kitobida jamlangan ko'pgina maqolalarning asosiy mavzusini yuqorida qayd etilgan masalalar tashkil etadi. Xullas, yuqoridagi kuzatishlardan shunday to'xtamga kelish mumkin: istiqlol davri tanqidchiligi o'zining metodologik asoslarini sinfiylik va partiyaviylikka asoslangan sho'ro davri tanqidchiligidan tubdan farqlovchi prinsiplar asosida yangilana bordi. Bu yangilanish, tanqidchi dunyoqarashi va ilmiy qarashlaridagi o'zgarishlar bilan bog'liq holda namoyon bo'ldi. Bu davr tanqidchiligida usulga faqat ilmiy bilish metodlari yoki metodlar nazariyasi haqidagi ta'limot deb emas, balki, eng avvalo, adabiy jarayonda kechayotgan yetakchi tendentsiyalarni tezkorlik bilan talqin etib, ilmiy muammo sifatida adabiyot ilmi oldiga qo'yadigan va shu tariqa ilmiy yo'nalishlarni to'g'ri yechim sari yo'naltiradigan yaxlit tizim, deb bilish yetakchilik qilmoqda. Bu jarayonda dialektik yondashuvdan tashqari gnoseologik, ontologik, sinergetik yondashuvlar ham amal qila boshlaganligini kuzatish mumkin. Badiiy asarni tayyor nazariy qoliplar vositada emas, balki matnning mohiyatidan kelib chiqib talqin etish ustivor yo'nalishga aylanib bormoqda. Bu xil yangilanish jarayonida nafaqat tashqi omillar, balki, eng avvalo, ichki omil-munaqqid "men"i hal qiluvchi ahamiyat kasb etishiga e'tibor qaratilayotir.

13-mavzu: Germenevtika va interpetatsiya

Reja:

1. So'zlarning lug'aviy va atama sifatidagi ma'nolari.
2. Germenevtika – umumfalsafiy kategoriya.
3. Tushunish va talqin.

³³ Йўлдошев Қ. Ёник сўз. — Т.: Янги аср авлоди, 2007.

4. Tahlil usullar.

Tayanch soʻz va iboralar: germenevtika, interpretatsiya, ontologiya, gnisologiya, badiiy matn, tushunish, tahlil, talqin, tahlil maqsadi, kontekstual tahlil, immanent tahlil, tahlil metodlari.

Adabiy tanqidning soʻnggi davrida badiiy asarga germenevtik yondashuv ham kuchayib bormoqda. Poetik matnni talqin va tahlil etish Sharq tanqidchiligi, xususan, oʻzbek tanqidchiligi uchun ham begona emas. XIX asrga kelib talqin muammosiga alohida eʼtibor bergan Evropa uni "germenevtika" atamasi ostida rivojlantirdi. U kadimiy adabiy yodgorliklarni tushunib, maʼnosiga etib talqin etishning maxsus usuli sifatida namoyon boʻldi. "Garchi juda koʻp oʻzbek adabiyotshunoslari germenevtikaning kaysidir prinsiplarini oʻz ilmiy faoliyatlarida qoʻllasalar ham, oʻsha fnkrlash tarzi, gipotezalari, taqqoslari, hukm va xulosa chikarish usullarining qaysidir jihati germenevtik tafakkurga dahldorligini xayollariga ham keltirmaydilar. Chunki biz yaqingacha dnalektik materializm falsafasidagi gnoseologiya - bilish nazariyasini chuqur oʻrganganimiz holda germenevtika – matn talqinn taʼlimotining jahon ilm-fanidagi atamasidan ham aksar holatlarda bexabar qoldik"³⁴. Germenevtika atamasi "tushuntirish", "talkin kilish" degan maʼnolarni bildiradi. Uning ayrim yoʻnalishlari qadimgi Gretsiyada yuzaga kelgan. Sharq adabiy-tanqidiy tafakkurida bu atama koʻllanmagan boʻlsa-da, uning mohiyatiga munosib yoʻsinda fikrlash tarzi Mahmud Koshgʻariy davrlaridayoq mavjud boʻlgan.

"Germenevtika" yunoncha soʻz boʻlib. "tushuntiraman", "talqin qilaman" degan maʼnoni anglatadi. Qadimgi yunon mifologiyasida Germes tijoratchilar piri sifatida koʻrsatilgan. Qadimgi Yunonistonda ellinizm davrida savdo karvonlari oʻtadigan yoʻllarga Germes haykali tiklanganligi bejiz emas. Sharq-musulmon adabiyotida Surush obrazi bot-bot uchraydi. U hojatbaror, mushkullarni hal qiluvchi kuch sifatida koʻrsatiladi³⁵. Germes tilni, yozuvni kashf etgan kuch ham hisoblanib, tushuntirish, talqnn masalalari uning nomi bilan bogʻlanadi. Germes ilohlar mujdalarinn odamlarga olib kelgan, ularni tushuntirib, talqin qilib bergan. Germenevtika – talkin nazarnyasi, maʼnoni anglatish taʼlimoti boʻlib, aksariyat hollarda qadimgi matnlarni sharhlashda qoʻllanilgan. Ilk bor germenevtikadan "Iliada" va "Odissiya" asarlari talqinida foydalanilgan. Keyinchalik Arastu va Aflotunlar germenevtika hakida asar yozdilar.

Gʻarbda germenevtika tarixi, maktablari, namoyondalari haqida .M. Baxtin, D.S. Lixachyov. M.B. Kagan, M.B Xrapchenko singari rus olimlari tadqiqotlar olib bordi. Yu. Borev, P. Gaydenko, D. Urnov, V. Xalizev singari rus adabiyotshunoslari aksiologiya, germenevtika tarixi, nazariyasi. amaliy qoʻllanishini oʻrgandilar. Germenevtikaning hozirgacha yaratilgan tarixi qiziqarlidir.

³⁴ Каримов Баходир. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси. ДДА. Т. 2002. - Б.11.

³⁵ Хўжаев. Т Навоий шеъриятидаги Суруш образига доир // Ўзбек тили ва алабиёти. 2006. № 1.- Б. 23.

XVII asrda “germenevtika” termini Fridrix Shleyermaxer tomonidan germenevtika nazariy muammo sifatida ilm olamiga olib kirildi. Bunda u germenevtikani tarixiy talqin metodi sifatida, xususan, tarjima san’ati prinsipi sifatida qo‘llaydi. Talqinchi bilan talqin qilinayotgan asar muallifi aro individual yaqinliq, moslik bo‘lsagina, haqiqiy talqin paydo bo‘ladi, degan prinsip F. Shleyermaxer tomonidan olg‘a surildi. Olim asarni bo‘lak, qismlarga ajratib, ularni alohida-alohida talqin qilish yo‘lidan bordi. O‘rganish, asarni butun holda qamrash jarayonida qismlardan olingan taassurotlar inkor etilib borilaveradi. XIX asarda yashagan V. Dil’ten (1833-19P) F. Shleyermaxer nazariyasini davom etgirdi. Talqinchi bilan talqin qilinuvchi aro moslik bo‘lishi haqidagi nazariya V. Dil’tey tomonidan rivojlantirildi. Tushunish – gumanitar fanlar metodi, uning asos-tushunish psixologiyasi, degan formula V. Dil’tey tomonidan yaratilgan. Maks Sheler, Martin Xaydegger (1889-1976) singari olimlar germenevtika nazariyasini murakkablashtirib bordilar.

Martin Xaydegger - XX asr germenevtika fanining ulkan namoyondasi. U ontologiya ilmining asoschilaridan. F. Shleyermaxer fikricha, germenevtika tushunish nazariyasi; V. Dil’teyning qarashicha, germenevtika gumanitar fanlarning umumiy metodi bo‘lsa, M. Xaydegger ta’rificha, germenevtika dunyoni anglashning o‘ziga xos tizimi. Uningcha, til bilishning tarixiy ufki, “yashash uyi”. Til bizning mazmun-mohiyatimiznn yuzaga olib chiqadi. Xaydegger fikricha, germenevtika - borliqning sodir” bo‘lishi. U shoir sheri, sermano matnlar orqali o‘zini namoyon etadi. Agar inson anglashdan mosuvo, gushunishdan yirok bo‘lsa, uning buyukligidan ma’no yo‘q. deb hisoblaydi.

Gans Georg Gadamer germenevtikani gumanitar fanlar metodi deyish bilan cheklanmadi. U germenevtika asosida ontologik ta’limotni yaratdi. Endi til germenevtik ontologiyaning asosi sifatida qabul qilindi. Ontologik metod adabiyotshunoslikda asar tili, strukturasining yashovchanligi to‘grisida qarashdir. Yu. Borev “Talqin va baholash san’ati” kitobida badiiy asarni ontologik metod asosida yoritish usuli haqida yozib, badiiy asar yashovchanligini belgilovchi, ichki ziddiyatlar kurashiga asoslangan xususiyatlariing etti qatlamini sanaydi³⁶.

Bizning davrimnnda adabiy asarni tushunishning bu tarz filologik tadqiqotlar va tanqidchilik sohasiga ham kirib, uning mohiyatini adabiy asarning asl matnini tiklash va uning adabiyot tarixidagi ahamiyatini aniqlashga qaratilgan tadqiqot usullaridan birini tashkil etadi. Germenevtikaning asosni tashkil etuvchi nazariy prinsiplar sifatida: 1) umumiy, kontekstual prinsipni: 2) shu soha doirasiga kiruvchi talqin usullarini: 3) muallif maqsadi va mulohazalarini hisobga olgan holda matnning tarixiy va turli ijtimoiy sharoitdagi o‘rni, vazifasi, unda yuz berishi kutilgan o‘zgarishlar va ularning talqinini qayd etish mumkin.

Ko‘riladiki, germenevtika ham adabiy tanqidga, ham umuman, adabiyotshunoslikka dahldor talqin usullaridan biridir. G‘arb adabiyotshunosligidagi germenevtika adabiy-badiiy hodisaga tafsilli (unsurma-unsur, uzvma-uzv, bo‘lakma-bo‘lak) yondashuv xususiyati bilan ajralib turadi. Badiiy talqin yoki sharh usuli qadimdan Sharq adabiyotshunosligida ham mavjud esa-da, bu usul talqinda

³⁶ Боров. Ю Искусство и интерпретации в оценки. М.. 1981 - С. 61-62

germenevtika qayd etgan imkoniyatlarga umumiyroq fikr bildirish, umumiyroq xulosalar bayon etishi bilan farqlanadi.

«Germenevtika interpretatsiya nazariyasi, mohiyatni tushunish qakidagi ta'limot, -deb yozadi Yu. Borev. - gnoseologiya (bilish nazariyasi) va aksiologiya (qadriyatlar nazariyasi) singari, germenevtika ko'lamli falsafiy sistemaning ajralmas qismini tashkil etadi. Germenevtika - bu ma'naviy-ruxiy faoliyatning shunday sohasiki, tanqid faqat u orqali o'tib o'zining vazifalarini anglashi mumkin». Olim germenevtik metod orqali badiiy asar matnini interpretatsiya qilishning muhim usullarini quyidagicha sharhlaydi: «1) Tanqidchining («men») matnini («boshqa») «uchinchi» taraf orqali (masalan, madaniy an'analar, voqelik bilan qiyoslash orqali) tushunishi. 2) «Ko'nikish» - matnning badiiy mantiqiga uni teran his etish, o'zidan o'tkazish orkali etib borish. 3) Badiiy matnni identifikatsiya shaklida (kitobxon badiiy obrazlarni o'zining shaxsi va o'zining estetik tajribalari bilan qiyoslaydi) anglab etish»³⁷.

Bugungi adabiy-tanqidiy maqolalarda, tadqiqotlarda matn bilan ishlashda ko'prok so'zga e'tibor berish, talqin qilish, sharhlash etakchilik qila boshladiki, bu hol germenevtika o'zbek tanqidchiligi metodologiyasining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylanib borayotganligidan dalolat bermokda. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Zamaxshary asarlarida "Al-ibora" (germenevtika) so'zlar ma'nosi, matn mohiyati haqidagi fan sifatida talqin qilinadi. Germenevtikaning nazariy-metodologik imkoniyatlarini, ilmiy xulosalar chiqarishdagi asosiy tamoyillarini o'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi XX asr oxirlaridan o'zlashtira boshladi. Bu usulning nazariy muammolari yoritilgan A.Rasulovning, qodiriyshunoslikka tatbiq etilgan B.Karimovning dastlabki tadqiqotlari XXI asr avvalida paydo bo'ldi.

Talqin atamasini biz "interpretatsiya" istilohining sinonimi sifatida tushunamiz. Talqin badiiy asarni sharhlash, uning mazmun mohiyatini, undagi badiiy konsepsiyani idrok etish demakdir. Keng ma'noda "talqin" so'zi o'zga tomonidan aytilgan gap yoxud yozilgan asar (ilmiy, falsafiy, diniy, badiiy va h.) mazmunini anglash, uni ma'lum yaxlitlikda tushunish va tushuntirish (adabiyotshunosning maqsadi tushunishning o'zigina emas, tushuntirish hamdir) ma'nolarini anglatadi. Shu ma'noda qaralsa, mumtoz adabiyotshunosligimizda, umuman, o'tmish ilmida "talqin" so'zining ma'nosi qisman "sharh", "tafsir" atamalari bilan ham berilgan. Yana ham aniqroq aytsak, talqin badiiy asardagi "obrazlar tili"ni "mantiq tili"ga o'girmoq, obrazlar vositasida ifodalangan mazmunni tushunish va tushuntirmoqdir.

Yuqorida aytdikki, badiiy asarni tushunish jarayonida tahlil va talqin amallari har vaqt hozir, ular tushunish jarayonining ikki qirrasidir. Aytaylik, "o'quvchi badiiy asarni tushundi" degani, mohiyatan, "o'quvchi asarni o'zicha talqin qildi" deganidir. Ayni paytda, uning asarni tushunishida tahlil unsurlari ham mavjud, zero, oddiy o'quvchi ham tushunish jarayonida asar qismlarini (mas., alohida epizodlarni, personajlarni, ularning turli holatlardagi xatti-harakati, gap-so'zlarini va h.), ularning o'zaro mazmuniy aloqalarini tasavvur qiladi. Ilgari ham aytganimizdek, konkret badiiy asar turli o'quvchilar tomonidan turlicha tushunilishi mumkin. Biroq shunisi

³⁷ Боров. Ю Критика и герменевтика . // Эстетика Ирд. 3. М. 1981.- С.349

ham aniqki, o'quvchilar ongidagi minglab talqinlarni umumlashtiradigan mushtarak nuqtalar ham mavjud. Demak, konkret asar talqinlari nechog'li turfa bo'lmasin, ularning chegaralarini belgilab beruvchi muayyan asos, deylik, yadro (javhar) mavjudki, barcha talqinlar shu yadro atrofida hosil bo'ladi. Bu yadro esa — badiiy asarning o'zi, badiiyat hodisasini o'zida moddiylashtirgan badiiy matndir. Ayon bo'ldiki, badiiy asarni tushunish jarayoni obyektiv va subyektiv ibtidolardan tarkib topar ekan: agar bu o'rinda talqin qilayotgan shaxsni subyektiv ibtido deb olsak, badiiy matn obyektiv ibtidodir.

Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, agar talqin qiluvchi shaxs badiiy matnni yetarli darajada bilmasa, asar qismlarini, ularning o'zaro aloqalarini yetarli tasavvur qilolmasa, uning talqini subyektivlik kasb etadi. Boshqa tomondan, badiiy adabiyotning obrazlar orqali fikrlashi, obrazning esa assotsiativ tafakkur mahsuli ekanligini e'tiborga olsak, talqinning subyektsiz mavjud emasligi ayon haqiqatdir. Chunki ijodkorning assotsiativ fikrlashi mahsuli o'laroq yaratilgan va asarda aksini topgan obrazning mazmun qirralari faqat subyekt ongidagina (ya'ni, uning ham assotsiativ fikrlashi asosida) qayta tiklanishi mumkin bo'ladi. Aytilganlar tushunish jarayonida tahlil va talqin har vaqt hozirligining yorqin dalilidir. Oddiy o'quvchidan farq qilaroq, adabiyotshunos badiiy asarni talqin qilarkan, tahlilga tayanadi, uning talqini tahlil asosida yuzaga kelgani uchun ham ilmiy sanaladi. Shu ma'noda tahlil badiiy asarni tadqiqotchi sifatida o'qish va uqish demakdir.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, badiiy asar tahlilining maqsadi - asarni tushunish (asarni baholash ikkilamchi maqsad). Xo'sh, "asarni tushunish" deganda nima nazarda tutiladi? Bu masalada ham adabiyotshunoslikda turlichalik mavjud: ayrimlar asarga muallif tomonidan yuklangan mazmunni tushunishni nazarda tutsalar, boshqalari asarda tasvirlangan narsalardan (obyektiv ibtidodan) kelib chiqadigan mazmunni tushunishni nazarda tutadilar. Bu qarashlarning birinchisiga ko'ra tushunish jarayonida tahlil yetakchilik qilsa, ikkinchisida talqinning mavqei ustunroq ekanligi tayin; birinchisi badiiy asarni uning ichki va tashqi aloqalarini birlikda olib o'rganishni (kontekstul tahlil) taqozo etsa, ikkinchisi badiiy asarga alohida mavjudlik sifatida qarab, uning ichki aloqalarini o'rganish (immanent tahlil) bilan cheklanadi. Biroq mazkur qarashlarning ikkisini ham mutlaqlashtirib bo'lmaydi, bu o'rinda "oraliq" mavqening egallangani, har ikki yo'sindagi tahlilning ham mavjudligini, ularning bir-biridan ko'zlagan maqsadi va ahamiyati jihatidan farqli ekanligini tan olingani to'g'riroq bo'ladi.

Tushunish jarayonining nazariy muammolarini o'rganuvchi soha — hermenevtikaning asosiy qoidasi shuki: qismni butun, butunni qism orqali tushunish darkor. Bu qoida yuqoridagi tahlil yo'sinlarining ikkisiga ham birdek aloqador. Faqat bu o'rinda immanent tahlil "kontekst" tushunchasini asar doirasi bilan cheklab olsa, kontekstual tahlilda "kontekst" tushunchasining ko'lami kengayib boradi (konkret asar "yozuvchi biografiyasi", "muallif yashagan davr shart-sharoitlari", "muallifning ijodiy merosi", "asar yaratilgan davr adabiyoti", "milliy adabiy an'analar" kabi kontekstlar doirasiga kiradi). Kontekstual tahlil asarga muallif tomonidan yuklangan mazmunni tushunishga yo'l ochsa, immanent tahlil asarda tasvirlangan narsalarga (va, albatta, undagi muallif obraziga) tayangan holda o'quvchiga o'z mazmunini shakllantirish imkonini beradi. Mutaxassisdan farqli

o'laroq, oddiy o'quvchilarning asarni tushunishida immanent tahlil unsurlari yetakchilik qiladi (shu bois ham o'quvchilar ongida konkret asarning turfa talqinlari mavjud). Zero, aksariyat o'quvchilar uchun konkret asarning qay maqsadda, qanday omillar ta'sirida yozilgani ahamiyatsiz - ular asarning o'zinigina taniydilar, uning o'zidagina zavq oladilar. Aksincha, adabiyotshunos uchun bularning bari muhim, chunki asarni tarixiylik tamoyiliga tayanib, biografik yoxud sotsiologik metodlar (kontekstual tahlil) asosida tekshirib chiqarilgan xulosalar adabiy-nazariy tafakkur rivojida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ular, tabiiyki, badiiy adabiyot rivoji hamda badiiy did tarbiyasiga ham bilvosita ta'sir qiladilar, bu xil xulosalar bilan badiiy didga bevosita ta'sir qilishga urinishning esa adabiyotga ziyon keltirishi ehtimoli ko'proq. Buni qanday tushunmoq kerak? Gap shundaki, o'zining ijtimoiy hayoti davomida badiiy asar turli talqinlarga duch keladi, zero, har bir konkret davr uning mazmun qatlamlaridan birini aktuallashtiradi. Ikkinchi tomondan, kitobxonlardagi ijodiy o'qish imkoniyatlari turlicha, shunday ekan, kitobxonlar ichida chinakam badiiy asarning hali hech kim e'tibor qilmagan mazmun qirralarini ochishga, uning hali hech kim ilg'amagan voqelik bilan aloqalarini ko'rishga qobillari har vaqt bo'ladi. Agar biografik yoki boshqa xil metodlarga tayanib amalga oshirilgan talqinni yagona, eng to'g'risi deb bilib, shu talqinni barcha o'quvchilarga singdirmoqchi bo'lsak, bu bilan ijodiy o'qish imkoniyatlarini cheklagan, badiiy didga jiddiy zarar yetkazgan bo'lib chiqamiz. Masalan, aksariyat kishilarda sho'ro davrida yozilgan asarlarning o'sha davrda amalga oshirilgan talqinlari o'rinlashib qolgan. Bu esa davr adabiyoti haqida muayyan tasavvur, munosabatga asos bo'ladiki, yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqilsa, ularni ilmiy jihatdan to'g'ri deb bo'lmaydi. Demak, talqinlar yangilanishi zarur. Zero, adabiyotshunosning vazifasi ham mavjud talqinlarni bilish emas, balki ularga tayangan (ularga ba'zan qo'shilib, ba'zan inkor etib) holda asarni bugungi kun nuqtayi nazaridan talqin qilish va baholashdir. Xulosa qilib aytsak, badiiy asarni alohida butunlik sifatida ham, kontekst doirasida ham tushunish (tahlil va talqin qilish) mumkin, faqat har ikkisining ham o'z o'рни, vazifasi va maqsadi tayinli ekanligini unutmaslik darkor.

Badiiy asarni kontekstual tahlil qilishda unga turli jihatlardan yondashish mumkinki, shu asosda bir qator tahlil metodlari haqida gapirish mumkin bo'ladi.

Sotsiologik tahlil metodi tadqiqotchini badiiy asar voqeligi bilan real voqelik munosabatlari, uning tarixan haqqoniylik darajasi, hayot haqiqati bilan badiiy haqiqat munosabati kabi masalalarni o'rganishga yo'naltiradi. Bu xil yondashuv asarning g'oyaviy-mafkuraviy tomonlarini tahlil qilarkan, qahramonlarning xarakter xususiyatlari, asardagi konfliktlar tabiati, obrazlar tizimi va h. badiiy unsurlarning ijtimoiy ildizlarini ochib beradi. Hayot haqiqatining badiiy haqiqatga aylanish jarayoni, xarakter va prototip, tarixiy shaxs obrazi va real tarixiy shaxs munosabati kabi ijod jarayoni bilan bog'liq muammolarni o'rganishda ham sotsiologik yondashuv asos vazifasini o'taydi. Sotsiologik metod adabiyotshunoslikda muhim ahamiyatga molikligi shubhasiz, biroq uni boshqalardan ustun qo'yishlik, unga ayrica e'tibor berishlik adabiyot uchun zararli oqibatlarga olib kelishi mumkinki, bunga yorqin misollarni sho'ro adabiyotshunosligidan istalgancha topishimiz mumkin bo'ladi. Masalan, sho'ro adabiyotshunosligidagi vulgar sotsiologizm ko'rinishlari ayni shu metodning mavqeini mutlaqlashtirilishining natijasi edi.

Badiiy asar tahlilida shu metodgagina tayangan va shuning asosidagina baholagan tanqidiy maqolalar keyincha ularning mualliflarini qatag'on qilish uchun dastakka aylandigina emas, o'quvchi ommani o'sha ijodkorlarni "xalq dushmani", asarlarini "zararli" deb tushunishga tayyorladi.

Tarixiy-madaniy tahlil metodi badiiy asarni milliy madaniy an'analar, shuningdek, davr adabiy-madaniy kontekstida o'rganishga qaratilgandir. Ma'lumki, badiiy asar madaniy-adabiy an'analar zaminida dunyoga keladi, uning qator badiiy xususiyatlari shu kontekstdagina yorqin namoyon bo'ladi, anglashiladi. Masalan, Cho'lponning qator she'rlari borki, ularning mazmun mohiyati mumtoz adabiyotimiz, xususan, tasavvuf she'riyati kontekstidagina o'zining ramziy ma'nolarini ochishi, tushunilishi mumkin bo'ladi. Yoki "O'tgan kunlar"dagi bir qator xususiyatlar (Otabekning oshiqligi sahnalari, sujet motivlari, maktublar va h.) folklor va mumtoz dostonchilik an'analari zaminida yetishgani shundoq ko'zga tashlanadi. Mazkur yondashuv badiiy asarga umummilliy madaniyatning vakili sifatida qarashi diqqatga molikki, bu xil yondashuv adabiy jarayondagi yangi hodisalarning tub omillarini anglash imkonini beradi.

Qiyosiy metod badiiy asarni boshqa asar(lar) bilan qiyosan tahlil qilishni ko'zda tutadi. Konkret asarni o'tmishda yoki u bilan bir paytda, boshqa milliy adabiyotda yoki o'zi mansub adabiyotda yaratilgan asarga qiyoslab tadqiq etish mumkin. Qiyoslash obyekti tadqiqot maqsadidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Deylik, asarni o'tmishda yaratilgan asar bilan qiyoslash undagi an'ana va yangilik nisbati, ayrim badiiy unsurlar genezisi haqida tasavvur hosil qilish imkonini yaratadi; boshqa milliy adabiyot vakili bilan qiyoslash asosida esa adabiy aloqa va ta'sir, milliy adabiyotlar rivojidagi tipologik umumiylik kabi masalalarni o'rganishga keng imkoniyat yaratiladi. Misol uchun Navoiy va Nizomiy "Xamsa"larini qiyosiy tahlil qilish har ikkala san'atkorning ijodiy o'ziga xosligi, ularning dunyoqarashidagi o'ziga xos jihatlarni yorqin tushunish va tushuntirish, Navoiy dahosini xolis baholash imkonini beradi.

Biografik metod badiiy asarni muallifining hayot yo'li kontekstida o'rganishni nazarda tutadi. Badiiy asarda ijodkor shaxsiyati akslangani bois undagi qator o'rinlar muallif biografiyasi kontekstida yorqinroq anglashiladi. Shunga ko'ra, biografik metod asarga muallif tomonidan yuklangan mazmunni anglashda yetakchi ahamiyat kasb etadi. Masalan, A.Qahhorning "O'g'ri" va "Dahshat" hikoyalari o'tmishdan bahs yuritadi, biroq ularni biografik kontekstda olinsa, adib har ikki hikoyada ham ular yaratilgan davr muammolarini badiiy idrok etishga, o'sha davr haqidagi, davr kishilari haqidagi fikrlarini ifodalashga harakat qilgani anglashiladi. Biografik metodning qanchalik samarali bo'lishi ko'p jihatdan tadqiqotchi qo'l ostidagi biografik materialga bog'liq bo'lib qoladi. O'zbek adabiyotshunosligida biografik metodning yetarli darajada samara bilan qo'llanilmay kelayotgani ayni shu narsa — biografik materialning yetarli emasligi bilan izohlanadi.

Ijodiy-genetik metod biografik metodga yaqin va u bilan birlikda qo'llanib, badiiy asarning ijodiy tarixini o'rganishni maqsad qiladi. Bu metod adabiyotshunosga hayot materialining badiiy obrazga aylanish jarayoni, badiiy matnning sayqallanish yo'lini kuzatish imkonini beradi. Mazkur metod tadqiqotchining asar qoralamalari, uning turli nashr variantlari, tarixiy hujjatlar va

shu kabilarni chuqur o'rganishini, konkret faktlar asosida asarning yaratilish tarixi va omillarini ochib berishini taqozo etadi. Adabiyotshunosligimizda ijodiy-genetik yondashuv samara bilan qo'llangan tadqiqotlardan biri sifatida R.Qo'chqorning A.Qahhor romanlarining ijodiy tarixi haqidagi ilmiy ishini ko'rsatish mumkin.

Yuqoridagi metodlarning bari asarning tashqi aloqalarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, ularning bari tarixiylik tamoyiliga tayanadi. Shuni ham ta'kidlash joizki, konkret badiiy asar tahlilida ular qorishiq holda qo'llanadi, ya'ni tadqiqotchining tahlildan ko'zlagan maqsadiga bog'liq ravishda metodlardan biri yetakchi bo'lib, qolganlari uni to'ldiradi. Ikkinchi tomondan, kontekstual tahlil jarayonida adabiyotshunos immanent tahlil metodlaridan ham o'rni bilan foydalanadiki, bu uning imkoniyatlarini kengaytiradi.

Immanent tahlil metodlari sifatida struktural, stilistik va semiotik metodlarni ko'rsatish mumkin. Struktural metod badiiy asarning ichki qurilishi, undagi qismlar va ularning o'zaro aloqalari, qismlarning butunlikka birikish yo'llarini, xullas, asarning tashkillanishini o'rganadi. Bu o'rinda tadqiqotchi badiiy matnning tashkillanishini (bunda tahlil ko'proq tilshunoslik aspektida bo'ladi) yoki badiiy voqelikning tashkillanishini diqqat markaziga qo'yishi mumkin bo'ladi. Stilistik tahlil matnning uslubiy o'ziga xosligi, til unsurlari vositasida badiiy informatsiyaning qanday yetkazilayotgani, qo'llangan uslubiy vositalarning funkcionallagi kabi masalalarga diqqatni jalb etadi. Semiotik yondashuvda badiiy asarga belgilar tizimi, badiiy obrazga esa belgi deb qaraladi, shu bois semiotik tahlil badiiy asardagi obraz-belgilarning ma'no qirralarini o'rganishni maqsad qiladi. Tahlilning bu usuli ramziylik darajasi yuqori bo'lgan asarlar talqinida, ayniqsa, samaralidir.

Bulardan tashqari, badiiy asarni, aniqrog'i, uning ijtimoiy mavjudligini, shuningdek, adabiy jarayonning muayyan muammolari, kitobxonlar ommasining qiziqishlarini o'rganishda konkret sotsiologik tadqiqot metodlaridan ham foydalaniladi. Ijodkorlar yoki o'quvchilar orasida sotsiologik so'rovlar o'tkazish, matbuot sahifalarida o'tkaziluvchi so'rovlar, ayrim masalalar bo'yicha tashkil etiluvchi davra suhbatlari, alohida asarlarga bag'ishlangan kitobxonlar anjumanlari bunga misol qilinishi mumkin. Shuningdek, konkret asarning ijtimoiy hayotini o'rganishda u haqda yaratilgan tanqidiy asarlarni o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Tahlil va talqin amallari orasidagi farqni, ularning o'zaro bog'liqligini tushuntirib bering. Badiiy asarni tushunish jarayonida tahlil va talqin amallarining har vaqt hozir bo'lishini asoslay olasizmi?

2. Badiiy asarni tushunish deganda nima nazarda tutiladi? "Qismni butun, butunni qism orqali tushunish" qoidasini izohlab bering.

3. Badiiy asarning ichki va tashqi aloqalari deganda nimani tushunasiz? Kontekstual tahlil bilan immanent tahlil orasidagi farqni tushuntiring. "Kontekst" deganda nima tushuniladi?

4. Kontekstual tahlil metodlari qaysilar? Sotsiologik metod nimaga asoslanadi? Biografik va ijodiy-genetik metodlarning o'zaro aloqasini tushuntiring.

5. Immanent tahlil metodlari qaysilar? Ularni qanday tushunasiz? Adabiyotshunos faoliyatida, konkret asar tahlilida metodlarning qorishiq qo'llanishini asoslang. Bu xil qorishqlikning sababi nimada?

14-mavzu: Adabiy-tanqidiy maqola janri.

Reja:

1. Maqola istilohi haqida, maqola janrining tabiati.
2. Adabiy-tanqidiy maqolaning tasnifi.
3. Portret-maqola, obzor maqola, muammoli maqola.
4. Adabiy-tanqidiy maqolaningestetik tafakkur taraqqiyotidagi ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: maqola, muammoli maqola mundarijasi, maqola qurilishi, adabiy-tanqidiy maqola, axborot maqola, siyosiy maqola, publitsistik maqola, obzor maqola, tadqiqot maqola, iqtibos, bahs-maqola, maqola shakli.

Adabiy-tanqidiy suhbatning o'ziga xos xususiyatlari.

Yevropada nisbatan qadimgi deb hisoblangan adabiy manbalar suhbat tarzida yozilgani mutaxassislarga ma'lum. Aflotunning "Qonunlar"i Kliniy va Megil bilan bo'lgan suhbatlar, "Davlat" asari esa, shogirdi Ksenofon savoliga javob tariqasida yaratilgan. Bu holat keyinchalik G'arbiy Yevropa adabiy-ilmiy doiralarida ham urf bo'lgan. G'arb adabiyoti olimlari buyuk Gyotening shaxsiy kotibi Ekkerman bilan umrining so'nggi suhbat, adib Lev Tolstoyning Sergeenko bilan bo'lgan suhbatlari buyuk daho san'atkorlar ijodiy olamining ayrim noma'lum jabhalarini ochishga yordam beradi.

Sharqda adabiyotshunoslik ilmi ham og'zaki va yozma tarzdagi suhbatlar bayoni hisobiga kengaygani tufayli ularning ayrim namunalari muayyan tanqidiy janrlarning yaratilishiga sabab bo'lgandir. Mumtoz adabiyotda adabiy tanqid yozma risolalarga ko'chishidan avval anjuman va bahslar, alohida ijodkorlar asarlari xususida navoiyxonlik, boburxonlik, bedilxonlik va mashrabxonlik tarzida taraqqiy etgani bizga yaxshi ma'lum. Tasavvuf adabiyotidagi maqolalar ya'ni majlislar ham mana shunday suhbatlar doirasida ruh, hol, maqom, tariqat va boshqa masalalarga bag'ishlangan nazariy risolalarda yashirin muammolarni anglatishga qaratilgan. Zabardast munaqqid va zukko adabiyotshunos Umarali Normatovning "adabiy suhbat"larini ham yuqoridagi manbalar qatoriga qo'shsak, xato qilmagan bo'lamiz. Adabiyotshunoslik ilmi ham o'zining tug'ilgan paytlaridan boshlab o'z bag'riga adabiy suhbatlarga katta o'rin bergani bizga yaxshi ma'lum. Busiz janrlar maydoni o'ta kambag'allashib qolganday ko'rinadi bizning nazarimizda. Umarali Normatov munaqqid sifatida o'zbek tanqidchik sohasida qirqqa yaqin adabiy suhbatlar yaratgan ekan, bu adabiyotshunoslik ilmimizning suhbatlararo kechgan imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Adabiyotshunosligimizning keyingi davrdagi ravnaqi uchun akademik Izzat Sultonning nazariy qarashlari, Matyoqub Qo'shjonovning tahlil maktabi, Ozod Sharafiddinovning publitsistik talqinlari, Ibrohim G'afurovning mansura va mutolaalari, Najmiddin Komilovning tasavvufiy risolalari qanchalik ahamiyatli bo'lsa, tanqidchi Umarali Normatov adabiy suhbatlari³⁸ ham milliy adabiyotshunoslikning umr uzog'ligi uchun shunchalik qadrlidir. Ayni holni teran his qilgan munaqqid Ibrohim G'afurov "Ijod sehri" kitobining so'z boshisida yozadi: *"Umarali Normatov adabiy suhbatlarida davr adabiy-badiiy tafakkurining takrorlanmas belgilari aks etgan. Bu suhbatlar davr adabiy hayoti, adiblar tarjimai holi, ular qarashlarining takrorlanmas qimmatli hujjatlaridir. O'zbek adabiyotimizda keyingi ellik yil ichida hech kim bunchalik ko'p va xo'b suhbat yaratmagan. Ularda adiblarning o'ziga xos qarashlarigina emas, tanqidchi U. Normatov prinsiplari, axloqi ijodkor sifatidagi qiziqishlari aks etadi. Talant tarbiyasi borasidagi mas'ullikni bo'yniga olish va his qilishi ko'zga tashlanib turadi. Bu suhbatlarda qanchadan-qancha qimmatli guvohliklar sochilgan"*³⁹.

Yirik tanqidchi, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi Umarali Normatovning 2009-yilda e'lon qilingan "Ijodkorning daxlsiz dunyosi" kitobi adabiy suhbatlardan tashkil topgan. To'g'ri, mashhur olimlarimizdan Izzat Sulton, Matyoqub Qo'shjonov, Ozod Sharafiddinov, Ibrohim G'afurov, Najmiddin Komilov, Baxtiyor Nazarov, Ibrohim Haqqulovlar ham ko'plab adabiy suhbatlar yozishgan, biroq eng ko'p adabiy suhbatlar Umarali Normatov tomonidan yozilgan bo'lib, ularning soni ellikdan oshadi. Adabiy tanqid o'z umri davomida problematik maqola va ocherklar, esse va ijodiy portretlar, talqin va taqrizlar bilan ish ko'rgani ma'lum. Tanqidchilikda har bir janrningo'z o'rni, imkoniyatlari, ifoda yo'sini va shakl jozibaliklari mavjud. Ulardan biri ikkinchisining yumushiga kirishishi qiyin. Shunday ekan, bunday ijodiy suhbatlarda adabiy jarayon masalalari, badiiy asarlarning yaratilish tarixi, sir-sinoati, badiiyati qirralari haqida so'z ketadi.

Suhbat ikki va undan ortiq shaxsning o'zaro muloqotidir. Muloqot mazmuniga qarab turlicha xarakter va yo'nalishda bo'lish mumkin. Adabiyot haqida, san'at haqida ikki kishi (olim va adib, tanqidchi va shoir) o'rtasida kechuvchi suhbat bu sohaning, ya'ni tanqidchilikning go'zal va qiziqarli shakllaridan biridir. Suhbatda bir-birini tushunish yoxud prinsipial ravishda bir-biri bilan kelisha olmaslik oqibatidan qat'iy nazar, unda mavzuni chuqur idrok va his eta ola biluvchi mutaxassislar ishtirok etadilar.

Yozuvchi bilan tanqidchi, munaqqid bilan shoir, dramaturg va olim o'rtasidagi suhbatda adabiyot, ijodning nozik muammolari, bahsli nuqtalari yoritiladi. Adabiy asar, adabiy jarayon, ijodiy laboratoriya haqida keng jamoatchilikka, mutaxassislarga yangi ma'lumotlar beriladi, u yoki bu masalaga mustaqil nuqtayi nazar ilgari suriladi.

Suhbat adabiy tanqidning alohida bir janri sanalib, o'ziga xos tabiatga va qator xususiyatlarga ega. Unda ikki suhbatdosh – yozuvchi va tanqidchining yoxud adib –

³⁸ **Норматов У.** Ижодкорнинг дахлсиз дунёси. Т., "МУМТОЗ СЎЗ", 2008.

³⁹ **Гафуров И.** Муҳаббатли одамнинг хайратлари. – Т.: Шарқ НМАК. 2007. – Б. 11.

adib, yozuvchi-yozuvchi, munaqqid-tanqidchi qiyofasi, qalbi, fikrlash tarzi, uning ma'naviy dunyosi, didi yaqqol ko'rinib turadi.

Muloqotda suhbatdoshlarning adabiyot haqidagi qarashlari, fikrlashlari, badiiy va ilmiy tafakkur tarzi, adabiy jarayonga, badiiy asarga, adabiy muammolarga munosabati, estetik qarashlari yorqin namoyon bo'ladi.

Suhbat jarayonida mujmal tushunmovchiliklarga o'rin qolmaydi, keskin bahs va munozaralar haqiqatning ko'zini ochishga yo'naltiriladi. Ba'zida suhbatdoshlarning qarashlari bir-biriga to'g'ri kelmasligi, ular bir-birini inkor etishi mumkin. Lekin, asosiysi, ular suhbat mohiyati yuksak adabiyotga va kitobxon manfaatiga xizmat etadi. Shu bilan birga adabiy-badiiy –tanqidiy suhbat orqali suhbatdoshlar siymosi, qiyofasi, tabiati, xarakteriga xos muhim belgilar ochila boradi.

Adabiy tanqidning qiziqarli sanaluvchi bu janri ko'p asrlik ahamiyatga molikdir. Tarixiy ildizlari Suqrot, Aflotun suhbatlari rivojlangan qadimgi yunon adabiyotiga borib taqaladi. Matbuot paydo bo'lguncha, bizda bu janr og'zaki tarzda– bedilxonlik, navoiyxonlik, boburxonlik, mashrabxonlik kabi og'zaki shakllarda hukm surib, turli mushoiralarda bo'y ko'rsatgan.

V.G.Belinskiy ham bu janrga tez-tez murojaat qilgani ma'lum. Uning ko'plab maqolalari suhbat shaklida yozilgan. Ijodkorning "Rus adabiyoti 1814-yilda" yillik obzorini yozishda suhbatdan foydalangan. Tanqidchi va shoir Kolsov esa adibning suhbat shaklidan foydalanganiga qarshi chiqadi. "*Tanqid to'g'ridan-to'g'ri bir shaxs tomonidan aytilishi kerak va u buyruq kabi ta'sir qilishi lozim*"⁴⁰, - deb hisoblaydi. Shuning ta'siridami, keyinchalik Belinskiy ijodida suhbatga e'tibor susaya borgan.

Ulug' rus shoiri A.Pushkin ham suhbatga katta e'tibor bergan. Qayerda san'atga mehr bo'lmasa, u yerda tanqid ham bo'lmaydi, deb hisoblaydi shoir. Pushkinning "Tanqid haqida suhbat" asari adabiy-tanqidiy suhbat janrining yorqin namunasidir. Pushkin suhbatdoshlari nomini A va B deb belgilaydi. Suhbat savol-javob bilan boshlanadi.

"A. Siz "Galotey"ning oxirgi sonida NN ning tanqidini o'qidingizmi?

B. Yo'q, men rus tanqidini o'qimayman.

A. Behuda qilasiz. Boshqa hech narsa sizga bizning adabiyotdagi ahvol haqida tushuncha berolmaydi".

Shu tariqa o'sha davr tanqidchiligiga baho beriladi. Suhbatdoshlar o'zaro bahs qarashlarini inkor etish ruhi kuchli.

O'zbekiston Qahramoni, xalqimizning sevimli shoiri Erkin Vohidovning mashhur tanqidchi va adabiyotshunos olim Umarali Normatov bilan "*Talant tarbiyasi*" nomli suhbatiga e'tibor qarataylik:

Tanqidchi: Hammaga ayonki, badiiy talant tug'ma bo'ladi, agar odamda badiiy ijodga qiziqish xislatlari bo'lmasa, uni tarbiya, o'qitish yo'li bilan hosil etish aslo mumkin emas. Biroq shu tug'ma talantning, kishidagi iste'dod qirralarining ochilishida tashqi muhitning roli katta. Adabiy talant tarbiyasi bilan bog'liq muammolarning barchasi uzil-kesil hal qilingan deb bo'lmaydi.

⁴⁰ Егоров Б. О мастерстве литературной критики. Л. 1980. – с. 176.

Shoir: Talantli odamlarni suyash kerak, talantsiz bunga muhtoj emas...⁴¹.

Tanqidchilardan Salohiddin Mamajonov, Abdug'afur Rasulov, Baxtiyor Nazarov, No'mon Rahimjonov, Ibrohim Haqqulov, Suvon Meliyev, Nurboy Jabborov, Yo'ldosh Solijonov, Dilmurod Quronovlarning adabiy tanqidning ko'plab janrlaridagi – maqola, suhbat, taqriz va portretlari ko'plab tadqiqotlarga manba bo'ladi, degan umiddamiz.

Savol va topshiriqlar:

1. Maqola istilohining mohiyati haqida nimalar bilasiz?
2. Adabiy-tanqidiy maqolaning janriy tabiati nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Adabiy-tanqidiy maqolaning paydo bo'lishi vataraqqiyoti haqida gapiring.
4. Adabiy-tanqidiy maqolaning turlari va ularning o'ziga xosligi haqida nimalar bilasiz?
5. Obzor maqola tabiati va ichki ko'rinishlari haqida so'zlang.
6. Maqolaning yana qanday turlarini bilasiz?

15-mavzu: Tarixiy-biografik yondashuv va muloqotga asoslagan janrlar

Reja:

1. Adabiy portret janrining xususiyatlari.
2. Tanqidiy-biografik ocherk.
3. Adabiy-tanqidiy esse janri tabiati.

Tayanch tushunchalar: tarixiy-biografik yondashuv, adabiy portret, holot, badia, manoqib, portretnavis, ijodiy portret, tanqidiy-biografik ocherk, esse, xotira, adabiy o'ylar, esse-roman, tarixiy badia, Monten, improvizatsiya, klassizm, sinkretik,...

Adabiy muloqotga asoslangan janrlar vaqtlar o'tishi bilan1. *O'zbek adabiy tanqidining janriy tasnifi*. Fanda shu narsa yaxshi ma'lumki, barcha san'at turlarida bo'lgani kabi adabiy tanqid asarlarining o'z tuzilishi, ilmiy-ma'rifiy xususiyatlari, qo'llanish o'rni va bajaradigan vazifalariga ko'ra muayyan guruhlar va yo'nalishlarni tashkil etadi. Tanqid janrlarini shartli ravishda ikki yo'nalishga – adabiy jarayonni hamda yozuvchi hayoti, ijodi masalalarini yorituvchi yo'nalishlarga ajratish mumkin⁴². Ammo mazkur bo'linish o'ta shartli, chunki adabiy jarayonni yorituvchi “sof” janrlar bo'lmaganidek, faqat ijodkor hayoti va ijodini ochishga xizmat qiladigan janrlar ham yo'q. Haqiqatan ham tanqidchilik janrlari, qaysi shaklda bo'lmasin, bevosita adabiy jarayon bilan bog'liq holda ijodkor va uning asari haqida fikr yuritadi. To'g'ri, adabiy tanqid janrlarining ayrimlari yangi badiiy asarning yozilishi va bosilib chiqishiga aloqador bo'lsa, ayrimlari ijodkor hayoti va ijodi haqidagi masalalarga aloqador bo'ladi. Aslida esa tanqidchilik janrlariga boshqa jihatdan, ya'ni qanday muammolarni qamrab olishi va

⁴¹ **Норматов У.** Ижодкорнинг дахлсиз дунёси.Т., “МУМТОЗ СЎЗ”, 2008.84-88-бетлар.

⁴² Академик Бахтиёр Назаров фикрлари. Бу ҳақда қаранг: Б.Назаров ва бошқалар. Адабий танқид тарихи. Т., “Тафаккур қаноти”, 2013, -341-бет.

vazifalari nuqtai nazaridan yondashilsa yanada to'g'riroq bo'ladi. Shu jihatdan ularni ikki yirik guruhga ajratish mumkin:

1. Taqriz, obzor va muammoli maqola, adabiy-tanqidiy maktub, adabiy-tanqidiy suhbat janrlari asar qachon, qanday yaratilgan degan savollarga javob berib, hajmi, badiiy asarning yaratilishi va unga baho berish nuqtai nazaridan bir maydonda birlashadi.

2. Adabiy portret, esse (badia), tanqidiy-biografik ocherk singari janrlar yozuvchi ijodini umumlashtirib o'rganish, baholash, talqin etish, targ'ib qilish jihatidan bir maydonda birlashadi. Ular ijodkor shaxsi, muhiti, iste'dodining shakllanishi, adabiyotda tutgan o'rni singari muammolarga aniqlik kiritadi.

O'zbek tanqidi janrlari yuzaga kelishi, shakllanishi va taraqqiyotidagi muhim omillardan biri vaqtli matbuotning paydo bo'lishidir. XX asrning boshlarida yangi adabiyotning tug'ilishiga aloqador holda uni teran idrok etish mohiyatini kitobxonga tezroq yetkazish zarurati turli shakllarda ifodalash ehtiyojini keltirib chiqaradi. Masalan, taqriz va maqolalar vaqtli matbuotda e'lon qilinib, yaratilgan badiiy asarlar haqida ma'lumot bera boshlagan. Demak, vaqtli matbuot va milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotining rang-barangligi xilma-xil ifoda shakllarining yuzaga kelishiga ta'sir ko'rsatgan.

Tanqidchilikdagi adabiy portret istilohi, uning asosi tasviriy san'atdan o'zlashgani barchamizga yaxshi ma'lum. Tasviriy san'atdagi portret kishining musavvir tasavvuridagi aksi – unda prototipning musavvirga ayon bo'lgan mohiyati oniy lahzadagi qiyofasida qotirib qo'yilgan. Adabiy portret ham shunday, uni o'qigan o'quvchi yozuvchini shaxs, ijodkor sifatidagi asosiy chizgilari bilan yaxlit holda tasavvur qiladi. Portretni tomosha qilish asnosi tanish qiyofada notani chizgilarni ko'rgan kishida prototipga qiziqish ortadi. SHunday ekan, adabiyotni targ'ib etishga safarbar tanqidchilik uchun adabiy portret janrining ahamiyati nechog'li kattaligini aytish shart emas. Adabiyotni targ'ib etish, uning rivojiga xizmat qilishni hayotining bosh maqsadi bilgan ustoz tanqidchi olim Ozod Sharafiddinovning adabiy portret janriga ayricha e'tibor bilan qarashi shundan. Ustoz ijodiy faoliyati davomida o'nlab adabiy portretlar yaratdi. "Xalq baxtining otashin kuychisi" nomli adabiy portret G'afur G'ulom haqida. Tanqidchi shoirni rassom chizgani kabi barcha uning nozik jihatlarini ma'lum reja asosida tasvirlaydi. G'afur G'ulom ijodini chuqur bilgan Ozod Sharafiddinov uning uch azim daryodan - Sharq poeziyasi, xalq ijodi va rus she'riyatidan suv ichishini ta'kidlaydi, har biriga bittadan abzatsda muxtasar to'xtaladi. Birinchi o'ringa qo'yilgan Sharq she'riyatining ta'sirini asoslash uchun bir necha muhim dalil keltirish bilan kifoyalanadi: 1) "arab va fors tillarini, shuningdek, turkiy tillardan ko'pchiligini yaxshi bilgan G'afur G'ulom SHarq klassiklarining asarlarini originalda, aslida o'qigan; 2) butun hayoti davomida SHarq adabiyotining atoqli namoyandalari ijodini targ'ib qilgan; 3) maqolalaridagi tahlil va sharhlar bilimning keng ekani bilan birga uning nozik did egasi, Sharq she'riyatining go'zalligini g'oyat teran his qilishini ham ko'rsatadi".

Biz yaxshi bilamizki, barcha san'at turlarida bo'lgani kabi adabiy tanqid asarlarining ham o'z tuzilishi, ilmiy-ma'rifiy xususiyatlari, qo'llanish o'rni va bajaradigan vazifalariga ko'ra muayyan guruhlar va yo'nalishlarni tashkil etadi.

Tanqidchilik janrlarini shartli ravishda ikki yo'nalishga – adabiy jarayonni hamda yozuvchi hayoti, ijodi masalalarini yorituvchi yo'nalishlarga ajratish mumkin.

1. Taqriz, obzor va muammoli maqola, adabiy-tanqidiy maktub, adabiy-tanqidiy suhbat janrlari asar qachon, qanday yaratilgan degan savollarga javob berib, hajmi, badiiy asarning yaratilishi va unga baho berish nuqtai nazardan bir maydonga birlashadi.

2. Adabiy portret, esse (badia), tanqidiy-biografik ocherk singari janr turlari yozuvchi ijodini umumlashtirib o'rganish, baholash, talqin etish, targ'ib qilish jihatidan bir maydonda birlashadi. Ular ijodkor shaxsi, muhiti, iste'dodining shakllanishi, adabiyotda tutgan o'rni singari muammolarga oydinlik kiritadi.

O'zbek tanqidi janrlari yuzaga kelishi, shakllanishi va taraqqiyotidagi muhim omillardan biri vaqtli matbuotning paydo bo'lishidir. XX asr boshla rida yangi adabiyotning tug'ilishiga aloqador holda uni idrok etish, anglash, mohiyatini kitobxonga tezroq yetkazish zaruriyati turli shakllarda ifodalash ehtiyojini keltirib chiqardi. Masalan, taqriz va maqolalar vaqtli matbuotda e'lon qilinib, yaratilgan badiiy asarlar haqida ma'lumot bera boshlagan. Demak, vaqtli matbuot va milliy uyg'onish davri adabiyotini rang-barangligi xilma-xil ifoda shakllarining yuzaga kelishiga ta'sir ko'rsatgan.

Tanqidchilik janrlaridagi takomil badiiy ijoddagi rang-baranglashuv bilan ham chambarchas bog'liq, ularning o'zi badiiy asarlarning yaratilishi, yozilishi, nashri, ommalashuviga ham ma'lum miqdorda o'z ta'sirini ko'rsatadi.

O'zbek tanqidchiligidagi janrlar majmui tarixan vujudga kelgan yaxlit tizim bo'lib, xilma-xil tipdagi tanqidiy asarlarning murakkab va o'ziga xos aloqalari hamda o'zaro ta'siri zahirida bunyodga kelgan. Janrlar tizimining shakllanish jarayoni tanqidiy tafakkur taraqqiyotining muhim qonuniyatlari hisoblanadi.

Har bir janrning o'z xususiyatlari bo'lishiga qaramay, ularni mushtarak etuvchi jihatlar ham borki, xuddi shu umumiylik ularni yaxlit tizimga birdek to'playdi. Buni quyidagicha izohlash mumkin:

– o'zbek adabiy tanqidining barcha janrlari mohiyatan o'zaro mushtarakdir. Ularning barchasida adabiyotning rivoji, kamoloti, yuksak badiiyligi uchun kurash, kitobxon estetik ongini yuksaltirish vazifasi asosiy o'rin tutadi. Ular zahirida so'z san'atiga samimiy muhabbat yotadi;

– adabiy tanqid janrlariaro aloqa va uyg'unlik ularning badiiy adabiyot saviyasi uchun kurashdagi ko'pqirrali maqsad va vazifalardagi mushtaraklikni keltirib chiqaradi: har janr o'zini alohida vazifasiga ega; ma'lum bir guruhga oid janriy shakllar badiiy asar yozilishi va nashr etilishiga aloqador muhim xarakterga ega. Taqriz, maqola, adabiy maktub kabi janrlar ana shunday vazifa bajaradi. Boshqa bir guruh janrlar yozuvchi hayoti va ijodini umumlashtirish xarakteriga ega: adabiy portret, tanqidiy-biografik ocherk va esse ana shunday maqsadni ko'zlaydi.

Shu tariqa barcha janrlar yaxlit ilmiy-adabiy tafakkur vositasi sifatida adabiyotning ravnaqi uchun kurashadi, ijodkor va uning asari haqida muayyan xulosalar chiqarishga intiladi; mushtarak ilmiy-adabiy tizimni paydo qiladi.

Endi adabiy muloqotga asoslangan janrlarni ko'rib chiqaylik:

Adabiy-tanqidiy maktub. Adabiy-tanqidiy maktubning genezisi, tabiati. Maktub inson kashf etgan muloqotlardan birinigi tarixda muhrlanib qoluvchi go'zal,

ta'sirchan va qulay shaklidir. Mashhur adabiyotshunos olim Ibrohim G'afurov yozadi: *"Maktub, avvalo, fikrlashga, atrofga razm solib qarashga, yaxshi-yomonni tanishga, har narsaga mustaqil baho berishga, o'z fikriga ega bo'lishga, kuzatuvchilikka o'rgatadi. Shular barobarida maktub yozish inson ijtimoiy faolligining eng yorqin ko'rinishlaridan biridir"*⁴³.

Maktub muayyan ma'noda dil hujjatidir. Unda muallif shaxsiyati, ruhiy holati, kechinmalari aniq va xolisona ifodalanadi. Maktub mohiyatini ma'lu motning o'zi emas, eng avvalo, ob'ektga munosabat, shu tufayli tug'ilgan shaxsiy fikr-o'ylar, kechinmalar, his-tuyg'ular tashkil etadi. Shu ma'noda maktublar inson hayotida ham, adabiyot tarixida ham ma'lum ahamiyatga ega.

Maktubning janr sifatida tanqidchilikda qachon paydo bo'lganini aniq aytish adabiy-tanqidiy tafakkurdagi izlanish, o'sish bosqichlarini aniqlash uchun alohida izlanishni talab etadi. Shu ma'noda makatubning adabiy-tanqid janri sifatida shakllanishi va rivojlanishi ilmiy hodisa sifatida o'zgacha ahamiyatga ega. Tarixga nazar tashlansa, adabiy xususiyatga ega maktub (noma, xat)ning ildizi "Avesto" va O'rxun-Enasoy obidalariga borib taqalishini kuzatish mumkin.

Alisher Navoiyning Hirot, Samarqand, Astrobod va boshqa shaharlarda yashab turib, turli kishilarga yozgan nasriy maktublaridan tuzilgan "Munshaot" ("Xatlar") asari jahon adabiyoti tarixidagi ulkan manbalardan biri desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Unga 88 ta ruq'a (xat) kiritilgan. Bu xatlar buyuk adibning turli holat va vaziyatdagi kayfiyatini yorqin tasvirlagan tarixiy hujjatlargina emas, balki Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlarining nozik qirralarini ifodalagani bilan ham qimmatlidir. Ayni vaqtda, bu maktublar o'z davridagi adabiyot, san'at, madaniyat rivojiga muayyan darajada ta'sir ko'rsatgani ham shubhasizdir.

Adabiy xarakterdagi maktublar muallifning adabiyot, badiiy asar haqidagi xolis mulohazalari birinchi o'rinda turadi. Shu nuqtayi nazardan qaralsa, adabiy-tanqidiy maktubning o'ziga xos janriy belgilari quyidagi hollarda ko'rinadi: Adabiy-tanqidiy xarakterdagi maktub yozuvchiga, asar qahramonlariga (shartli) tanqidchiga, kitobxonga murojaat qilib yoziladi. Adabiy tanqidning boshqa janrlaridan farqli o'laroq unda murojaat ruhi, ta'kid ohangi, ba'zan intim mulohazalar yetakchilik qiladi. Bu janr rivoji va takomilida Abdurauf Fitrat, Matyoqub Qo'shjonov, Ozod Sharafiddinov, Salohiddin Mamajonov, Umarali Normatov, Ibrohim G'afurov, Baxtiyor Nazarov kabi munaqqidlar maktublari muhim o'rin tutadi.

Mashhur tanqidchi Ozod Sharafiddinovning Ibrohim Haqqulga yozgan ochiq xati misolida o'zbek tanqidchiligidagi maktub janrining sifat jihatidan yangilanish jarayonini kuzatishimiz mumkin. Munaqqid I. Haqqulga betakror mahoratidagi go'zal va nozik nuqtalarni e'tirof etish bahonasida so'nggi bosqich o'zbek tanqidchiligidagi sodir bo'layotgan o'ziga xos yangi tamoyillarni ochib beradi, munaqqidlar oldida turgan yangi-yangi vazifalarga e'tiborini qaratadi.

Adabiy-tanqidiy maktubning ichki shakllari. Shunisi e'tiborliki, XX asr boshlaridayoq bu janrga murojaat etishda jonlanish seziladi. XX asr mobaynida adabiy-tanqidiy maktubga e'tibor turli bosqichda turli darajada kechdi.

⁴³ Гафуров И. Дил эркинлиги. – Т.: Маънавият. 1998. 78-бет.

O'zbek tanqidchiligida uning O. Sharafiddinov (Salmon Rushdiyga ochiq xat), Umarali Normatov (Zulfiya Qurolboy qiziga xat), Shukur Xolmirzaev tomonidan yozilgan namunalari misolida yangi ko'rinishlari paydo bo'ldi. O'zbek adabiy tanqidchiligida uning quyidagi xillarini uchratamiz:

1. Tanqidchining yozuvchiga maktubi.
2. Munaqqidning kitobxonga maktubi.
3. Tanqidchining adabiy qahramonlarga xati.
4. Yozuvchining tanqidchiga maktubi.
5. Tanqidchining tanqidchiga maktubi.

Tanqidchining adibga maktubi mohiyatan, ikki ko'rinishga ega:

1. Bunda muvaffaqiyatli chiqqan badiiy asar haqida tanqidchi o'z taassurot lari, quvonch va hayajonlarini yozuvchi bilan baham ko'radi. Asarning o'ziga xosligi, adabiy jarayonda sezilarli voqea bo'lgani, kitobxon qalbidan o'rin ola bilishiga ishonch natijasida samimiy ruhdagi maktublar yoziladi. Bunga misol tariqasida O. Tog'ae'vning yozuvchi Erkin A'zamga yozgan maktubini aytib o'tish mumkin. "Grajdanin – insonning shakllanishi" deb nomlangan bu adabiy-tanqidiy maktub munaqqidning "Prometey olovi" (1985) kitobidan o'rin olgan. Tanqidchi Solijonov dramaturg Mashrab Boboyevga "Gurunglashish bahona" yoki masalaning mohiyati nomli maktub yozganki, bundagi ko'p jihatlar xarakterlidir. Maktub quyidagi so'zlar bilan boshlanadi:

"Hurmatli Mashrab Boboyev!

Mana, qo'limda Sizning beshta pyesangizni o'z ichiga olgan " Qani mening yulduzim?" deb nomlangan kitobingiz. Bular bundan o'ttiz yillar oldin yaratilgan. Agar yillar asarlarning tugallanishini hisobga olib qo'yilgan bo'lsa boshlanganiga 25-30-yillar bo'lgandir. Yillarni aniqlashga shuning uchun urinyapmanki, bu dramalar ayni yozilayotgan paytlarda yurtimizda turg'unlik qusuri, qo'shib yozishlar, ko'z bo'yamachilik, aldamchilik, tanqidni ko'tara olmaslik, oshnaog'aynigarchilik avjga chiqqan ekan. O'sha paytdayoq Siz o'ta kurashchan qahramonlaringizni hayot sahnasiga olib chiqib illatlarni fosh etgan ekansiz"⁴⁴. Tanqidchi Umarali Normatovning yozuvchi Shukur Xolmirzayev bilan "Uslub, badiiy shakl muammolari" mavzusidagi suhbat ham xarakterlidir. Tanqidchi yozuvchi bilan 70-yillardagi badiiy asar muammolari, undagi sifatga e'tibor masalasi haqida suhbatlashadi. Mana, e'tibor beraylik:

– **Tanqidchi.** Hozirgi kunda badiiy asarning sifati har qachongidan ham muhim ahamiyatga egadir. Badiiy ijodda sifat ma'nosi keng ma'noni o'z ichiga oladi.

– **Yozuvchi.** Sifat haqida o'ylash – mahorat haqida o'ylash bo'lsa kerak. Mahorat – har bir yozuvchining o'ziga bog'liq, uning qobiliyatiga bog'liq chuqur izlanishlar oqibati hamdirki, bu izlanishlarning ijodiy tajribalar turadi...⁴⁵

2. Adabiy-tanqidiy maktub badiiy jihatdan bo'sh, sayoz asarlar paydo bo'lganda yoziladi va ko'pincha shiddatli ohang kasb etadi. Unda murojaat ruhi yetakchilik qiladi. Uni yozish zamirida adabiyotga jonkuyarlik, kamchiliklarga befarq qaray olmaslik yotadi. Yuksak san'at asarlari yaratish bunday asarlarni bosh

⁴⁴ Бу ҳақда қаранг: Ё. Солижонов. Мен сиздан сабоқ олдим. Т., 2007.

⁴⁵ **Норматов У.** Ижодкорнинг дахлсиз дунёси.Т., "МУМТОЗ СЎЗ", 2008 56-bet.

maqsadidir. Tanqidchi yuksaksan'at mezonlari nuqtayi nazaridan yozuvchiga asari sayoz ekanini xolis isbot qilib berishga intiladi. Bu bilan xalqning kitobxonlik darajasini ko'tarishga ham ko'maklashadi. Shunday ochiq xatlardan biri yozuvchi Ibrohim Rahimning "Odam qanday toblandi?" (1976) asari nashr etilishi munosabati bilan tanqidchi Matyoqub Qo'shjonov tomonidan yozildi.

Tanqidchi unda asarning o'ta jo'n yozilganini, ayniqsa, N. Ostrovskiyning "Po'lat qanday toblandi" asariga taassub o'zbek adibi asariga muvaffaqiyat o'rniga katta zarar keltirganini ro'y-rost aytadi. Munaqqidni, ayniqsa, asarda badiiylilik, go'zallik yo'qligi tashvishlantirdi. Uning fikricha, yozuvchi asarda hayot haqiqatini badiiy haqiqatga aylantira olmagan, obrazlarda, ayniqsa, hayotiylik yetishmaydi degan xulosaga keladi.

Bunday ochiq xatlarning ahamiyati shundaki, birinchidan, adabiyotda saviyasi past asarlar yaratilishiga qarshi keskin kurash olib boriladi; ikkinchidan, yozuchining asarda yo'l qo'ygankamchiliklari o'ziga ochiq-oydin ko'rsatib beriladi; uchinchidan, bunday ochiq xatlar kitobxon didini o'tmaslashib ketishidan ehtiyot qiladi; nihoyat, adabiy jarayonni sog'lomlashtirib turadi. Qolaversa, ma'lum ma'noda noshirlarning ko'zini ochadi.

Munaqqidning kitobxonga maktubi o'zbek tanqidchiligida kam uchraydi. Masalan, mashhur tanqidchi Umarali Normatovning "Adabiy o'xshashliklar xususida" deb nomlangan maktubi kitobxonning savoliga javob tarzida yozilgan. Bunday maktublar kitob bilan kitobxon, munaqqid bilan o'quvchi oralaridagi masofani qisqartirishga xizmat qiladi, ular o'rtasida jonli muloqot ko'prigini tashkil qiladi. Natijada kitobxon bilan tanqidchi bir-birini kuzatadigan, bir-birini qo'llab-quvvatlaydigan bo'lib boradi.

Tanqidchining adabiy qahramonlarga maktubi o'zbek tanqididagi munaqqid izlanishlari, talahti va iqtidoridan darak beruvchi maktubning yangi turlaridan biridir. Uning yorqin namunasi Ibrohim G'afurov ijodida uchraydi. O'lmas Umarbekov qissa va romanlari qahramonlariga yozilgan xatlar shunday namunalar hisoblanadi. Maktubda munaqqid qahramonlarning tutgan yo'liga, xatti-harakatlariga baho beradi, ularni oqlamaydi.

Ijodkorning tanqidchiga ochiq xati o'zbek tanqidchiligida deyarli kam bo'lsa-da, uchrab turadi. Bunga misol qilib shoir Usmon Azimning tanqidchi Umarali Normatov nomiga yozgan xatini ko'rsatish mumkin. "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" nomli gazetada (1987, 13.X.) U. Azimning "Aql-zakovat murosami?" deb nomlangan ochiq xati e'lon qilingan edi. Gazetaning shu sonida Umarali Normatovning "Yo'q, adolat-haqiqat yo'li" sarlavhasi ostida javob maktubi berildi. Bunday maktublarning paydo bo'lish tashabbuskori gazeta tahririyati, albatta. Kezi kelganda shuni ta'kidlab o'tish o'rinliki, bu gazeta o'zbek tanqidchiligining, umuman, faollashuvi, yuqoridagi kabi jonli izlanishlarga doimo tashabbuskor bo'lib kelmoqda.

Shunisi diqqatga sazovorki, bu maktublar qayta qurish davrida – bir oz oldinroq yozilgan, shuning uchun ularda zamon ruhi-fikrini, haqiqatni ochiq-oydin, baralla aytish ruhi yaqqol ko'rinib turadi. Bu maktublar 80-yillar tanqidchiligida jiddiy izlanishlar va o'zgarishlar bo'lganini ko'rsatadi.

O'zbek tanqidi tarixida munaqqid chiqishlariga shoir yoki yozuvchining javob berishi, u bilan bahsga kirishuvi, boringki, o'zini himoya qilishi kam uchraydigan hodisa. Bu holni ma'lum darajada 20-yillardagi adabiy jarayonda ham kuzatish mumkin edi. Adabiy maktubda munaqqidning munaqqidga maktubi (ko'proq javob tarzida) turi ham bor.

Bu tur 20-yillarda ancha tarqalgan edi. Alloma Fitratning "Yopishmagan gajaklar" asari bunga misoldir. Ammo bunday asarlarning janriy chegarasi hali aniqlangan emas, ularni ba'zida maqola, ba'zida maktub deb atash hamon davom etmoqda. Xarakteri, ruhi, yozilish sabablaridan kelib chiqib, adabiy-tanqidiy maktub sifatida qarash maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida e'tirof etilgan shoir Usmon Azimning maktubi ham shunday ruhda yozilgan. U tanqidchi maqolasini o'qib, 20-yillar an'anasida maktub yozishga azm qilganini aytadi. Uning ochiq xatiga javob yozilgan tanqidchi maktubida shoir bilan ochiq munozaraga kirishadi. Tanqidchi shoir da'volariga qarshi o'zining dalillarini keltiradi. Bu maktublarda har ikkala tomon zo'r berib o'z fikrini ma'qullash yo'lini tutadiki, bunday tortishuv adabiy jarayonga ko'p ham foyda keltiravermaydi, chunki ularda xolislikdan ko'ra tarafkashlikka sezilmagan holda yo'l qo'yiladi.

Keyingi yillarda o'zbek adiblariga kitobxonlar yozgan xatlar ham, o'ziga xos tarzda adabiy-madaniy boylik ekani ma'lum bo'lib bormoqda. Bunga taniqli shoir Shukrullo yozilgan yuzlab xatlar asosida tuzilgan "G'oyibona muhabbat" (2011) to'plami yorqin misol bo'la oladi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, adabiyotga daxldor maktublar adabiy jarayonda ham, ijodkorlar hayotida ham ma'lum bir o'ringa ega va ularning har xil shakllari mavjud. Adabiy-tanqidiy maktublarning tur va ko'rinishlari ularning strukturasi, ya'ni tuzilishi, badiiyligi va publisistik ruhini, shakl va mazmun, tili, munaqqidning qiyofasi, uslubi kabi muammolarni o'rganish zarurligini ko'rsatmoqda. Shuning uchun adabiy-tanqidiy maktubni tadqiq etish, yuksak san'at asarlari yaratish yo'lidagi san'atkor jozibadorligini ko'rsatish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiy-tanqidiy maktublar kimga bag'ishlab yozilganidan, qanday xarakterda ekanidan qat'iy nazar, o'zbek adibi va adabiyoti, umuman, adabiy tanqidning badiiy saviyasi o'sishiga, uning rang-barang jilolanishiga xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Portret istilohining ma'nolari haqida nimalar bilasiz?
2. Portret-maqola nima?
3. Adabiy-tanqidiy ocherk-chi?
4. Adabiy portret bilan holot va manoqiblarorasiidagi munosabatlarni ayting.
5. Adabiy portretning janriy belgilari nimalarda ko'rinadi?
6. Adabiy portret bilan tanqidiy-biografik ocherk o'rtasidagi farq nimada?
7. Esse nima? U qanday ichki turlarga ega?
8. Xotira nima? Uning essegga munosabati qanday?
9. Essenavis munaqqidlardan kimlarni bilasiz?

M U N D A R I J A

1. Kirish. Adabiy tanqid fan sifatida, uning ijtimoiy-estetik mohiyati, maqsad va vazifalari.	3- 7
2. Adabiy tanqidning o'ziga xos xususiyatlari	7 – 12
3. Adabiy tanqid janrlari. Taqriz haqida.	12-19
4. O'zbek adabiy tanqidining shaklanish tamoyillari. Adabiy tanqid tarixi fanini davrlashtirish.	19-24
5. XX asr 20- 40-yillargacha bo'lgan adabiy tanqid	24-28
6. XX asr 20-40 yillargacha davrdagi adabiy-tanqidiy qarashlar	28-36
7. XX asrning 40-70-yillardagi adabiy tanqidchilik	37-41
8. 40-70-yillar tanqidchiligidagi yangilanish	41-47
9. XX asrning 70-90-yillaridagi adabiy tanqidchilik	47-53
10. 70-90-yillardagi tanqidchilikning o'ziga xos xususiyatlari	53-57
11. Mustaqillik davri adabiy tanqidchiligi	57-60
12. Yangicha uslubiy yo'nalishlar va qarashlar. Strukturalizm, Semiotika ...	59-63
13. Germenevtika va interpetatsiya	62-68
14. Adabiy-tanqidiy maqola janri.....	68-72
15. Tarixiy-biografik yondashuv va muloqotga asoslagan janrlar	72-78